

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

ÖMER FERİT KAM'IN DİN VE FELSEFE ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Betül Nur ADIYAMAN

Danışman: Doç. Dr. Ali YILDIRIM

TOKAT-2025

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Ali Yıldırım danışmanlığında hazırlamış olduğum “Ömer Ferit Kam’ın Din ve Felsefe Anlayışı” adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

13/08/2025

Betül Nur Adıyaman

JÜRİ KABUL VE ONAY

Betül Nur Adıyaman tarafından hazırlanan “**Ömer Ferit Kam’ın Din ve Felsefe Anlayışı**” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 13/08/2025 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)**İmzası**

Üye (Başkan)

.....

Üye :.

.....

Üye :

.....

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları arasındaki geçiş süreci, yalnız siyasî ve toplumsal dönüşümlerle değil, aynı zamanda fikrî alanda da derin kırılmalara sahne olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi, bu kırılmaların en yoğun yaşandığı ve din, felsefe, modernleşme gibi alanlarda çok yönlü tartışmaların gündeme geldiği bir zemin teşkil etmiştir. Bu çalkantılı süreçte hem geleneksel İslâmî mirasa sahip çıkan hem de çağın entelektüel sorunlarıyla hesaplaşan mütefekkirler, Osmanlı düşünce tarihinin önemli figürleri arasında yer almıştır. Bu tez çalışması, söz konusu dönemin öne çıkan düşünce adamlarından biri olan Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını çok yönlü biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Ömer Ferit Kam, klasik İslâmî ilimlerdeki derinliği ve Batı felsefesine olan vukufiyetiyle çağdaşları arasında özgün bir konuma sahiptir. Onun, akıl ile vahiy, felsefe ile tasavvuf, gelenek ile modernlik arasında kurduğu denge hem bireysel bir düşünce çabası hem de dönemin fikrî arayışlarını yansıtan temsili bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalışmada, Kam'ın metafizik, ahlâk, bilgi, din-felsefe ilişkisi ve vahdet-i vücûd anlayışı gibi temel meselelerdeki görüşleri derinlemesine incelenmiş; onun özgün düşünce yapısı sistematik biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bilgi, tecrübe ve yönlendirmeleriyle katkı sunan kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Ali Yıldırım'a ve çalışmanın nihai şeklini almasında verdikleri katkılarından dolayı Doç. Dr. Ömer Ceran ile Doç. Dr. Mehmet Ayas'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca kaynak temininde destek olan ve fikirlerimi paylaşmama vesile olan tüm akademisyen ve araştırmacılara, çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen aileme de gönülden teşekkür ederim.

Betül Nur ADIYAMAN

ÖZET

ÖMER FERİT KAM'IN DİN VE FELSEFE ANLAYIŞI

Adıyaman, Betül Nur

Yüksek Lisans, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ali Yıldırım

Ağustos 2025, vii + 80 sayfa

Bu tez, II. Meşrutiyet döneminde yaşamış önemli düşünürlerden biri olan Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını tarihsel, düşünsel ve kavramsal bağlamlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, dönemin sosyo-politik atmosferini dikkate alarak Kam'ın felsefi eğilimlerinin ve dini yaklaşımlarının şekillendiği fikrî zeminleri ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu kapsamda, II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü ortam, düşünce hareketleri ve felsefi tartışmalar bağlamında Ömer Ferit Kam'ın eserleri analiz edilmiştir. Tezin birinci bölümünde, II. Meşrutiyet'in sosyo-politik ve düşünsel ortamı ele alınmış, Ömer Ferit Kam'ın hayatı ve edebi kişiliği tanıtılmıştır. İkinci bölümde, Kam'ın İslam düşüncesine katkıları, akıl-nakil dengesi, inanç ve ibadet özgürlüğü ile dini çoğulculuğa bakışı değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise onun felsefe anlayışı metafizik, ontoloji, bilgi ve ahlak felsefesi gibi alt başlıklarla incelenmiş; özellikle din-felsefe ilişkisine dair yaklaşımı detaylandırılmıştır. Ömer Ferit Kam'ın hem dinî hem felsefî alanda sentezci bir tavır sergilediği, İslam düşüncesini modern meselelerle buluşturma çabası içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bu yönüyle Kam hem döneminin entelektüel iklimine hem de günümüz düşünce dünyasına önemli katkılar sunan özgün bir şahsiyet olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Ferit Kam, II. Meşrutiyet, Din, Felsefe, Modernleşme.

ABSTRACT

ÖMER FERİT KAM'S UNDERSTANDING OF RELIGION AND PHILOSOPHY

Adıyaman, Betül Nur

Master's Thesis, Department of Philosophy and Religious Sciences

Advisor: Assoc. Prof. Ali Yıldırım

August 2025, vii + 80 pages

This thesis aims to examine the religious and philosophical understanding of Ömer Ferit Kam, one of the prominent intellectuals of the Second Constitutional Era, within its historical, intellectual, and conceptual contexts. The study seeks to reveal the intellectual foundations that shaped Kam's philosophical inclinations and religious perspectives by considering the socio-political atmosphere of the period. In this framework, Kam's works are analyzed in the context of the liberal environment brought by the Second Constitutional Era, the ideological movements, and the philosophical debates of the time. In the first chapter of the thesis, the socio-political and intellectual environment of the Second Constitutional Era is discussed, and the life and literary personality of Ömer Ferit Kam are introduced. The second chapter evaluates Kam's contributions to Islamic thought, his approach to the balance between reason and revelation, freedom of belief and worship, and religious pluralism. The third chapter explores his philosophical understanding through subtopics such as metaphysics, ontology, epistemology, and moral philosophy, with a particular focus on his approach to the relationship between religion and philosophy. It has been determined that Ömer Ferit Kam adopts a synthesizing attitude in both religious and philosophical fields, and that he endeavors to reconcile Islamic thought with modern issues. In this regard, Kam is considered an original figure who made significant contributions both to the intellectual climate of his time and to contemporary philosophical discourse.

Key Words: Ömer Ferit Kam, Second Constitutional Era, Religion, Philosophy, Modernization.

İÇİNDEKİLER

Etik Sözleşme.....	i
Jüri Kabul ve Onay.....	ii
Önsöz.....	iii
Özet.. ..	iv
Abstract.....	v
İçindekiler.....	vi
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	2
3. Araştırmada Kullanılan Yöntemler	4
4. Literatür Değerlendirmesi	5
BÖLÜM 1: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE ÖMER FERİT KAM’IN YAŞAMI..	8
1.1. II. Meşrutiyet Dönemi’nin Sosyo-Politik ve Felsefi Ortamı.....	8
1.1.1. II. Meşrutiyet’in Getirdiği Yenilikler ve Düşünce Hareketleri.....	10
1.1.2. Dönemin Öne Çıkan Tartışma Konuları.....	12
1.2. Ömer Ferit Kam’ın Hayatı ve Edebi Kişiliği	14
1.2.1. Doğumu, Eğitimi ve Ailesi.....	14
1.2.2. Mesleki Kariyeri ve Şairlik Yönü.....	17
1.2.3. Felsefi ve Dini Çalışmalarındaki Temel Etkiler	20
1.3. Ömer Ferit Kam’ın Yaşadığı Dönemin Etkileri	22
1.3.1. Osmanlı Modernleşme Sürecinde Felsefe ve Din Anlayışı.....	23
1.3.2. Batılılaşma ve Geleneksel Yapılar Arasındaki Çatışmalar	30
BÖLÜM 2: ÖMER FERİT KAM’IN DİN ANLAYIŞI.....	34
2.1. Ömer Ferit Kam ve İslam Düşüncesi	34

2.1.1. İslamiyet'in Temel İlkelerine Bakışı	35
2.1.2. Akıl ve Nakil Arasındaki Denge.....	42
2.2. Kam'ın Dinde Özgürlük ve Hoşgörü Anlayışı.....	43
2.2.1. İnanç ve İbadet Hürriyetine Yaklaşımı	44
2.2.2. Toplumdaki Dini Çeşitliliğe Bakışı	45
2.3. Dinin Toplum ve Birey Üzerindeki Rolü	49
2.3.1. Manevi Gelişim ve Eğitimde Dinin Etkisi	49
2.3.2. Toplumsal Dayanışmada Din Faktörü	50
2.4. Modernleşme Sürecinde Din Ve Geleneksel Yapılar	51
2.4.1. Din ve Sekülerleşme Tartışmaları	51
2.4.2. Geleneksel Değerler ile Modern Değerlerin Uyumlaştırılması.....	53
BÖLÜM 3: ÖMER FERİT KAM'IN FELSEFE ANLAYIŞI	56
3.1. Felsefi Düşüncelerinin Temelleri	56
3.2. Ömer Ferit Kam ve Metafizik	60
3.2.1. Varlık Anlayışı	61
3.2.2. Ruh, Madde ve Ötesine Dair Görüşleri	62
3.3. Bilgi ve Ahlak Felsefesi	63
3.3.1. Bilginin Doğası ve Kaynakları	64
3.3.2. Ahlaki Değerler ve Erdem Anlayışı.....	65
3.4. Felsefe ve Din Arasındaki İlişkiye Yaklaşımı	67
3.4.1. Felsefenin Din ile Uyumuna	67
3.4.2. Akıl ve Vahyin Birlikteliği.....	68
SONUÇ	70
KAYNAKÇA	75
ÖZGEÇMİŞ	80

GİRİŞ

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve entelektüel dönüşüm süreçlerinin en yoğun yaşandığı dönemlerden biridir. Bu süreçte, geleneksel İslam düşüncesi ile Batı felsefesi arasındaki etkileşim artmış, pek çok düşünür bu karşılaşmanın doğurduğu fikirleri ele alarak yeni bakış açıları geliştirmiştir. Ömer Ferit Kam, dönemin öne çıkan entelektüellerinden biri olarak hem dini hem de felsefi meseleleri ele almış, Batılı düşünce akımlarını Osmanlı toplumunun inanç yapısıyla nasıl bağdaştırabileceğini tartışmıştır. Bu çalışmada, Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışı detaylı bir şekilde ele alınacak, onun düşüncelerinin II. Meşrutiyet dönemi içindeki yeri ve günümüz felsefi tartışmalarına olan etkileri değerlendirilecektir.

Osmanlı Devleti'nin son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerini kapsayan bu süreçte Kam hem Doğu hem Batı ilim geleneğine vâkıf bir entelektüel olarak, devrinin fikir akımlarına cevap aramıştır. İmparatorluğun modernleşme hamleleri ve geleneksel yapıyı sarsan ideolojiler karşısında Kam'ın din ve felsefe yaklaşımı, dönemin ihtiyaçlarına doğrudan bir reaksiyon niteliğindedir.

Ömer Ferit Kam eserlerinde dinî inançları modern felsefi sorgulamalara karşı savunurken aynı zamanda çağın ilim ve fikir birikimiyle de hesaplaşır. Onun, içinde bulunduğu entelektüel bağlam ile düşünce çizgisi arasındaki ilişki, bir yanıyla İslâm geleneğine köklü bağlılık, diğer yanıyla yeni fikir akımlarına eleştirel ama yapıcı bir yaklaşım şeklinde belirginleşir. Bu yönüyle Ferit Kam, pozitivizm ve materyalizm gibi akımlara karşı maneviyatçı bir duruş sergilerken; felsefi meseleleri ele alırken de toplumsal değerleri ve dinî inançları göz ardı etmeyen bir denge tutturmuştur.

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın temel amacı, II. Meşrutiyet döneminin önemli düşünürlerinden Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını derinlemesine incelemek ve onun fikirlerinin dönemin entelektüel yapısındaki rolünü ortaya koymaktır. Düşünürün din ve felsefe arasındaki ilişkiye dair görüşleri, Osmanlı modernleşme sürecinde akılcı bir din anlayışı geliştirme çabası ve geleneksel düşünce ile modern yaklaşımlar arasında nasıl bir denge kurmaya çalıştığı bu çalışmanın temel inceleme alanlarını oluşturacaktır.

Ömer Ferit Kam, Batı felsefesini ve İslam düşüncesini analiz ederek dönemin aydınları arasında özgün bir konuma sahip olmuştur. Onun, din ve felsefenin birbiriyle çatışmadığı, aksine birbirini tamamlayan iki disiplin olduğu yönündeki görüşleri, modern İslam düşüncesinin gelişiminde önemli bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bu bağlamda, araştırma sadece bir düşünürün analizini yapmakla kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı'nın son dönemlerindeki felsefi, dini ve siyasi dönüşüm süreçlerine ışık tutmayı da amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın önemi birkaç noktada ele alınabilir: II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde önemli bir kırılma noktasıdır. Bu süreçteki düşünsel tartışmaları anlamak, günümüz İslam dünyasında devam eden modernleşme ve gelenek tartışmalarını da anlamaya katkı sağlayacaktır.

Ömer Ferit Kam'ın görüşleri, din ve felsefe arasındaki ilişkiye dair önemli açılımlar sunmaktadır. Çalışma, onun fikirlerini sistematik bir çerçevede ele alarak, günümüz akademik dünyasında din ve felsefe ilişkisine dair yapılan çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Ömer Ferit Kam'ın fikirleri günümüzde yeterince incelenmemiştir. Bu araştırma, onun din ve felsefeye dair görüşlerini disiplinlerarası bir bakış açısıyla ele alarak modern İslam düşüncesine katkısını daha görünür kılmayı amaçlamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

II. Meşrutiyet dönemi düşünürlerinden Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını ele alan çalışmamızın odak noktası, onun dini düşünce sistemi, felsefi bakış açısı ve din-felsefe ilişkisine dair görüşleri olacaktır. Binaenaleyh Ömer Ferit Kam'ın eserleri, düşünceleri ve yaşadığı dönemin entelektüel atmosferi incelenerek, onun dini ve felsefi görüşlerinin oluşum süreci detaylandırılacaktır.

Düşünürün biyografik çerçevede ele alınması, eğitim hayatı, etkilendiği düşünce akımları ve dönemin siyasi-toplumsal atmosferinin onun fikirleri üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi, çalışmanın kapsamının bir yönünü oluşturmaktadır.

Ömer Ferit Kam'ın din anlayışı, İslam inancına yaklaşımı, dinin birey ve toplum üzerindeki rolüne ilişkin düşünceleri ve gelenek-modernite bağlamında geliştirdiği perspektiflerin ele alınması da çalışmanın kapsamı dahilinde yeri geldikçe temas edilecek

konular arasında olacaktır. Ancak temelde onun felsefeye bakışı, bilgi teorisi, ontolojik yaklaşımları ve ahlak felsefesi üzerine geliştirdiği görüşleri çalışmanın odak noktasında olacaktır.

Çalışma kapsamında düşünürün, din ve felsefenin birbirini tamamlayan disiplinler olduğunu vurgulayan yaklaşımı çerçevesinde, bu iki alanı nasıl uzlaştırdığı ve bu bağlamda Batı felsefesi ile İslam düşüncesi arasındaki ilişkiyi nasıl yorumladığı da incelenecektir.

Bu kapsam doğrultusunda, araştırma tarihsel, felsefi ve teolojik bir perspektifle yürütülecek ve disiplinlerarası bir yaklaşım benimsenerek Ömer Ferit Kam'ın görüşleri, Osmanlı modernleşme sürecinin entelektüel yapısı çerçevesinde ele alınacaktır.

Bu çalışmada belirli metodolojik ve içeriksel sınırlamalar söz konusudur. Araştırma, Ömer Ferit Kam'ın düşüncelerini II. Meşrutiyet dönemi bağlamında ele almakla sınırlandırılacaktır. Onun Osmanlı'nın önceki dönemleri ya da Cumhuriyet sonrası düşünce dünyasındaki etkileri genel hatlarıyla ele alınacak, ancak detaylı bir karşılaştırmaya gidilmeyecektir.

Ömer Ferit Kam'a ait birincil kaynaklar, bizzat kaleme aldığı eserler ve makaleler esas alınacaktır. Bununla birlikte, dönemin diğer düşünürlerinin Ömer Ferit Kam hakkındaki değerlendirmeleri ve onun fikirlerini yorumlayan ikincil kaynaklar da kullanılacaktır. Ancak, konuyla doğrudan ilgisi olmayan felsefi ve teolojik tartışmalara yer verilmeyecektir.

Çalışmada Ömer Ferit Kam'ın tüm görüşlerine değil, özellikle din ve felsefe anlayışına dair düşüncelerine odaklanılacaktır. Onun edebi yönü, siyasi görüşleri veya diğer entelektüel faaliyetleri ancak felsefi ve dini düşünceleriyle bağlantılı olduğu ölçüde ele alınacaktır.

Son olarak, bu araştırma Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını belirli çerçeveler dahilinde ele almayı amaçlamakta ve konu dışına çıkmamak adına bazı sınırlamalar getirmektedir. Bu sınırlamalar, çalışmanın daha sistematik ve odaklı bir şekilde ilerlemesini sağlamak amacıyla belirlenmiştir.

3. ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEMLER

Tarama yöntemi kullanılacak olan bu çalışmada, nitel veri analizi yapılacaktır. Nitel veri analizi; verilerin toplanması, verilerin azaltılması, verilerin gösterilmesi, sonuç çıkarma ve doğrulama olarak üç aşamalı olarak gerçekleştirilmekte olup, toplanan verileri analiz ederken yeri geldikçe betimsel ve içerik analizi dışında söylem analizi, doküman analizi gibi teknikler de kullanılmaktadır. Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir (Kıral, 2020, 173).

Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını sistematik bir şekilde ele almak için nitel araştırma yöntemi benimsenmiş olup, tarihsel bağlamda bir düşünce analizi gerçekleştirilecektir. Çalışmada, tarihsel-felsefi yöntemler ile teolojik değerlendirme yöntemleri bir arada kullanılarak, Ömer Ferit Kam'ın düşüncelerinin dönemi içerisindeki konumu ve modern tartışmalarla ilişkisi ortaya konulacaktır.

Ömer Ferit Kam'ın eserleri, makaleleri ve fikirleri detaylı bir şekilde incelenerek onun din ve felsefe anlayışı betimlenecektir. Dönemin entelektüel ortamı hakkında genel bir çerçeve çizilerek, düşünürün yaşadığı dönemin etkileri analiz edilecektir.

Ömer Ferit Kam'ın dini ve felsefi görüşleri, felsefi disiplinler ve İslam düşüncesi çerçevesinde değerlendirilecektir. Onun düşünceleri, çağdaşları ve kendisinden önce gelen İslam ve Batı düşünürleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Din-felsefe ilişkisine dair görüşleri sistematik bir biçimde analiz edilerek, onun bu iki alan arasında nasıl bir köprü kurduğu ortaya konacaktır.

Çalışmada tarihsel bağlam büyük önem taşıdığından, II. Meşrutiyet dönemi siyasi, sosyal ve düşünsel yapısı detaylı olarak incelenecektir. Ömer Ferit Kam'ın düşünceleri, Osmanlı entelektüel mirası ve Batı felsefesinin Osmanlı üzerindeki etkileri bağlamında ele alınacaktır.

Bu araştırma birincil ve ikincil kaynakların sistematik bir şekilde incelenmesiyle yürütülecektir. Ömer Ferit Kam'ın kendi yazdığı eserler, makaleler ve kitaplar

araştırmanın temelini oluşturacaktır. II. Meşrutiyet dönemine ait resmî belgeler, gazete ve dergi yazıları incelenecektir. Düşünürün çağdaşlarının onun hakkında yazdığı değerlendirmeler, orijinal metinler üzerinden analiz edilecektir.

Ömer Ferit Kam'ın fikirlerini ele alan akademik çalışmalar, tezler ve makaleler incelenecektir. II. Meşrutiyet dönemi felsefî ve dini düşüncesini ele alan literatür taranacaktır. Batı ve İslam felsefesi bağlamında, onun fikirlerinin dayandığı teorik altyapıyı değerlendiren kaynaklardan yararlanılacaktır.

Çalışmada, nitel veri analizi yöntemi uygulanacaktır. Bundan dolayı Ömer Ferit Kam'ın düşünceleri, tematik analiz yöntemiyle belirli başlıklar altında incelenerek, farklı perspektifler sistematik bir şekilde ortaya konulacaktır. Kaynaklardan elde edilen bilgiler, tarihsel bağlam ve felsefî arka plan çerçevesinde değerlendirilerek anlamlandırılacaktır. Bu yöntemler sayesinde, çalışmanın nesnel, akademik ve kapsamlı bir değerlendirme sunması hedeflenmektedir.

4. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışı üzerine yapılan çalışmalar, onun Osmanlı'nın son dönemindeki entelektüel katkılarını ve modern Türk düşüncesine etkilerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Ömer Ferit Kam'ın hayatı ve eserleri üzerine yapılan biyografik çalışmalar, onun entelektüel gelişimini ve düşünce yapısını anlamak için temel teşkil etmektedir. Süleyman Hayri Bolay'ın *Ferit Kam* adlı eseri, Kam'ın hayatını, eserlerini ve düşünce dünyasını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Bu çalışma, Kam'ın felsefî ve dini görüşlerini anlamak için önemli bir kaynaktır.

Ayrıca, Agâh Sırrı Levend'in *Profesör Ferit Kam: Hayatı ve Eserleri* adlı eseri, Kam'ın biyografisi ve eserleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Levend, Kam'ın edebi ve felsefî çalışmalarını derinlemesine inceleyerek, onun düşünce dünyasına ışık tutmaktadır.

Kam'ın din ve felsefe anlayışını doğrudan ele alan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte, mevcut araştırmalar onun bu konudaki görüşlerini anlamak açısından değerlidir. Bayram Dalkılıç'ın *Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi* adlı makalesi, Kam'ın *Dini Felsefî Sohbetler* adlı eserini ve onun din felsefesine yaklaşımını ele

almaktadır. Dalkılıç, Kam'ın din ve felsefe arasındaki ilişkiye dair görüşlerini analiz ederek, onun bu alandaki katkılarını değerlendirmektedir.

Ayrıca, Mehmet Nazmi Özalp'in *Ömer Ferit Kam* adlı eseri, Kam'ın din ve felsefe anlayışını ve onun bu alanlardaki çalışmalarını detaylı bir şekilde incelemektedir. Özalp, Kam'ın dini ve felsefi düşüncelerini analiz ederek, onun Osmanlı düşünce dünyasındaki yerini değerlendirmektedir.

Kam'ın felsefi ve tasavvufi görüşleri üzerine yapılan çalışmalar, onun düşünce dünyasının derinliklerini anlamak açısından önemlidir. Süleyman Hayri Bolay'ın sadeleştirerek yayımladığı *Dinî Felsefî Sohbetler* adlı eser, Kam'ın felsefi ve dini sohbetlerini içermekte ve onun bu konulardaki görüşlerini yansıtmaktadır. Bu eser, Kam'ın din ve felsefe anlayışını anlamak için birincil kaynak niteliğindedir.

Ayrıca, Kam'ın *Vahdet-i Vücûd* adlı eseri, onun tasavvufi düşüncelerini ve varlık anlayışını ortaya koymaktadır. Bu eser, Kam'ın tasavvufi bakış açısını ve felsefi derinliğini anlamak açısından değerlidir.

Hanzalla Kölge tarafından hazırlanan *Türk Muhafazakârlığının Modernleşme Algısı İçinde Bir Bilge: Ömer Ferit Kam (1864-1944)* başlıklı yüksek lisans tezi, Osmanlı'nın son dönem entelektüellerinden Ömer Ferit Kam'ın muhafazakârlık ve modernleşme arasındaki konumunu ele alan önemli bir akademik çalışmadır. Çalışma, Kam'ın düşüncelerini siyasi, kültürel ve felsefi bağlamda değerlendirerek onun muhafazakâr entelektüel kimliğini ve modernleşme sürecine yaklaşımını incelemektedir. Tez, Osmanlı modernleşmesi ve Türk muhafazakârlığı çerçevesinde Ömer Ferit Kam'ın yerini belirlemeye çalışırken, aynı zamanda onun geleneksel değerler ile modernleşme idealleri arasında nasıl bir denge kurmaya çalıştığını göstermektedir. Kam'ın Batı düşüncesiyle kurduğu ilişki, İslam ve felsefe anlayışı ve muhafazakârlık kavramına getirdiği özgün bakış tezde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu tez, Ömer Ferit Kam'ın yalnızca felsefi ve dini görüşlerini değil, aynı zamanda toplumsal dönüşüme bakışını da ortaya koyması açısından önemli bir literatür katkısı sunmaktadır.

İbrahim Korkmaz tarafından hazırlanan *Ömer Ferit Kam'ın Hayatı, Eserleri ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı* başlıklı yüksek lisans tezi, Osmanlı entelektüel dünyasının önemli simalarından biri olan Ömer Ferit Kam'ın yaşamını, eserlerini ve tasavvufi düşüncelerini derinlemesine ele almaktadır. Çalışma, Kam'ın özellikle vahdet-i vücûd

anlayışını merkeze alarak onun tasavvuf, felsefe ve edebiyat ile kurduğu ilişkiyi kapsamlı bir çerçevede değerlendirmektedir. Söz konusu tez, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı kapsamında hazırlanmış olup, Kam'ın İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ gibi büyük tasavvufi şahsiyetlerden nasıl etkilendiğini, tasavvufî öğretileri nasıl yorumladığını ve bunları eserlerinde nasıl yansıttığını detaylı bir biçimde incelemektedir. Çalışma, Kam'ın felsefî, dini ve edebi eserlerine odaklanarak onun Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan düşünsel mirasını ve özellikle İslam tasavvufu içerisindeki yerini analiz etmektedir. Bu tez, Ömer Ferit Kam hakkında yapılan akademik çalışmalar arasında özgün bir yere sahiptir. Çalışma, şu yönleriyle literatüre katkı sağlamaktadır: Kam'ın vahdet-i vücûd anlayışına nasıl yaklaştığını, bu düşüncenin onun eserlerine nasıl yansıdığını ve bu konudaki yorumlarını analiz etmektedir. Kam'ın tasavvufî görüşlerini diğer mutasavvıflarla karşılaştırarak, düşüncesinin tasavvuf tarihi içindeki yerini belirlemeye çalışmaktadır.

Mevcut literatür, Ömer Ferit Kam'ın din ve felsefe anlayışını anlamak için önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak, Kam'ın düşünce dünyasını daha derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde ele alan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle, onun din ve felsefe arasındaki ilişkiye dair görüşlerini ve bu görüşlerin Osmanlı düşünce dünyasındaki etkilerini analiz eden daha detaylı araştırmalar, Kam'ın entelektüel mirasını daha iyi anlamamıza katkı sağlayacaktır.

BÖLÜM 1: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE ÖMER FERİT KAM'IN YAŞAMI

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918), Osmanlı Devleti'nin anayasal yönetimi yeniden tesis etme çabaları, modernleşme hareketlerinin hız kazanması ve siyasi, felsefi, kültürel tartışmaların yoğunlaştığı kritik bir tarihsel evre olarak değerlendirilir (Zürcher, 2020, s. 45). Bu dönemde Osmanlı aydınları, Batı'yla kurulan ilişkileri yeniden yorumlamış, geleneksel değerlerle modern ideolojiler arasında bir denge arayışına girmiş ve yönetim modellerini bu çerçevede şekillendirmiştir (Hanioglu, 2011, s. 72). II. Meşrutiyet'in ilanı, siyasal katılımın genişlemesi, basın özgürlüğünün artması ve Batı felsefesine dair entelektüel ilginin derinleşmesi gibi dinamiklerle Osmanlı entelektüel hayatını dönüştürmüştür (Kayalı, 1997, s. 28-29).

Bu bağlamda Ömer Ferit Kam (1864-1944), hem muhafazakâr İslami değerleri koruma çabası hem de modernist düşünceye açık sentezci yaklaşımıyla dikkat çeken bir Osmanlı düşünürüdür (Deringil, 1993, s. 115). Kam'ın felsefi ve dini yazıları, II. Meşrutiyet'in karmaşık ideolojik ortamında Osmanlı modernleşmesinin çelişkilerini ve bu süreçteki entelektüel arayışları yansıtmaları açısından önem taşır (Mardin, 2000, s. 90-91). Özellikle din, akıl ve modern bilim arasındaki ilişkiye dair görüşleri, dönemin düşünce dünyasında bir köprü işlevi görmüştür.

1.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NİN SOSYO-POLİTİK VE FELSEFİ ORTAMI

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal yapısında köklü değişimlerin yaşandığı, anayasal monarşinin yeniden tesis edildiği ve bireysel hakların genişletildiği kritik bir süreç olarak tarihe geçmiştir (Hanioglu, 2020, s. 45). 23 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülüğünde ilan edilen II. Meşrutiyet, Sultan II. Abdülhamid'in merkeziyetçi yönetimine karşı bir tepki olarak doğmuş ve Osmanlı aydınlarının uzun süredir savunduğu özgürlükçü ve anayasal yönetim taleplerinin siyasi bir zaferi olarak görülmüştür (Kayalı, 1997, s. 58). Bu süreç, Osmanlı toplumunun hem siyasal hem de düşünsel yapısında derin etkiler bırakmış ve modernleşme sürecinin önemli bir evresini teşkil etmiştir.

Bu dönemde Osmanlı siyasi yapısı daha katılımcı bir modele evrilirken, siyasi özgürlüklerin genişlemesi ve basın üzerindeki sansürün kaldırılması, farklı ideolojilerin serbestçe tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bu özgürleşme ortamı, Osmanlı aydınlarının

Batı düşüncesiyle daha fazla temas kurmasına ve Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi düşünce akımlarının keskin çizgilerle ayrışmasına neden olmuştur (Mardin, 2000, s. 189). II. Meşrutiyet'in sağladığı görece liberal ortam, gazetelerin, dergilerin ve siyasi kulüplerin sayısını hızla artırarak farklı ideolojilerin Osmanlı toplumunda daha geniş yankı bulmasını sağlamıştır.

Bu dönemdeki temel tartışmalar, Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yapısının gevşetilmesi, meşrutiyetin İslami meşruiyeti, bireysel hak ve özgürlüklerin sınırları ve dini reformların gerekliliği gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır (Hanioğlu, 2004, s. 390). Anayasal sistemin ilanı, Osmanlı toplumunda farklı kesimler tarafından farklı şekillerde yorumlanmış, bazı gruplar meşrutiyeti Batılılaşma ve modernleşme için bir fırsat olarak görürken, muhafazakâr kesimler şeriatı aykırı bir yönetim biçimi olarak eleştirmiştir (Karpas, 2006, s. 276).

Felsefi açıdan bakıldığında, II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı aydınlarının Batı felsefesi ile İslam düşüncesi arasındaki ilişkiyi sorguladıkları ve bu iki gelenek arasında yeni sentezler geliştirmeye çalıştıkları bir evredir. Pozitivizm, materyalizm, idealizm ve pragmatizm gibi Batı kaynaklı felsefi akımlar, Osmanlı düşünce dünyasında daha fazla yankı bulmuş, ancak bunlar çoğu zaman İslami epistemoloji çerçevesinde yeniden yorumlanarak benimsenmiştir (Davison, 1963, s. 67). Erken dönem Osmanlı modernleşmesinin Batılılaşma eksenli söylemleri, II. Meşrutiyet ile birlikte yerini, Batı felsefesini İslam geleneği ile sentezleme çabalarına bırakmıştır.

Ömer Ferit Kam gibi dönemin önde gelen entelektüelleri, Batı felsefesi ile İslam düşüncesini bir arada ele alarak, modernleşmenin İslami ilkelerle uyumlu bir çerçevede nasıl gerçekleşebileceğini tartışmışlardır. Bu bağlamda, Kam'ın eserleri ve düşünceleri, Osmanlı entelektüel kimliğinin gelenek ile modernite arasındaki gerilimlerini ve bu gerilimleri aşma çabalarını yansıtmaktadır (Bolay, 2001, s. 272).

II. Meşrutiyet'in Osmanlı felsefi ve siyasi düşüncesi üzerindeki etkileri, Osmanlı entelektüelleri arasında süregelen modernleşme tartışmalarını derinleştirmiş ve İslam, Batı düşüncesi ve siyasi ideolojiler arasındaki ilişkilere dair farklı perspektiflerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet, yalnızca Osmanlı siyasi tarihinin değil, aynı zamanda Osmanlı felsefi ve entelektüel tarihinin de en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir.

1.1.1. II. Meşrutiyet'in Getirdiği Yenilikler ve Düşünce Hareketleri

II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908), Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve düşünsel yapısında köklü değişikliklere neden olan önemli bir kırılma noktasıdır. 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1878'de askıya alınmış, Meclis-i Mebusan feshedilerek otokratik bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunları derinleşmiş, artan toprak kayıpları, ekonomik sıkıntılar ve Batı karşısında yaşanan siyasi gerileme, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi reform yanlısı grupların meşrutiyeti yeniden ilan etme çabalarını hızlandırmıştır (Hanioğlu, 2020, s. 112).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte anayasal düzen yeniden yürürlüğe girmiş, halkın yönetime katılımını sağlayan Meclis-i Mebusan tekrar açılmış ve Osmanlı Devleti'nde parlamenter yönetim biçimi güç kazanmıştır. Bu dönemde, Osmanlı siyasi, sosyal ve düşünsel hayatında geniş çaplı reformlar gerçekleşmiş ve yeni ideolojiler ortaya çıkmıştır (Kayalı, 1997, s. 85). II. Meşrutiyet'in ilanı, sadece anayasal düzenin restorasyonu anlamına gelmemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme, basın özgürlüğü, siyasal katılım ve eğitim reformları gibi çeşitli alanlarda dönüşümlere de yol açmıştır (Karpas, 2006, s. 176).

II. Meşrutiyetle birlikte gelen bazı yenilikler şunlardır: 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi, 1908'de tekrar yürürlüğe konularak anayasal monarşi dönemi resmen başlamıştır. Bu değişiklik ile birlikte padişahın yetkileri sınırlandırılmış, halkın yönetime katılımı anayasal güvence altına alınmış ve yasama organı tekrar etkin hale getirilmiştir (Davison, 1963, s. 87).

II. Meşrutiyet'le birlikte halkın temsil edildiği bir meclis kurularak parlamenter sistem güçlendirilmiştir. Seçimler sonucunda Osmanlı toplumundaki farklı etnik ve dini grupların temsilcileri Meclis-i Mebusan'a katılmıştır (Hanioğlu, 2004, s.390).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı siyasi hayatında çok sayıda yeni parti kurulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemin en etkili siyasi oluşumu olmuş, devlet yönetiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Buna karşılık, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhalif partiler de siyasi dengeyi sağlayan unsurlar arasında yer almıştır (Mardin, 2000, s. 203).

II. Abdülhamid döneminde sıkı bir sansür altında olan basın, II. Meşrutiyet’le birlikte özgürlüğüne kavuşmuş ve çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemde Tanin, Sırat-ı Müstakim, İkdam, Tercüman-ı Hakikat gibi gazeteler ve çeşitli fikir dergileri Osmanlı entelektüel ortamına yön vermiştir (Hanioğlu, 2004, s. 390).

Bu dönemde sosyal ve hukuki alanda getirilen yenilikler ise şunlardır: II. Meşrutiyet döneminde modern eğitim sisteminin yaygınlaştırılması amacıyla reformlar hız kazanmıştır. Medrese eğitiminin yanı sıra, modern okulların yaygınlaştırılması, teknik ve mesleki eğitimin geliştirilmesi ve eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması amacıyla yeni düzenlemeler yapılmıştır (Davison, 1963, s. 94). Bu dönemde Osmanlı kadınları, sosyal ve kamusal hayatta daha fazla yer almaya başlamıştır. Kadın hakları konusunda önemli adımlar atılmış, Osmanlı Hanımları Şefkat Cemiyeti ve Teali-i Nisvan gibi dernekler kurulmuş, ayrıca Hanımlara Mahsus Gazete ve Kadınlar Dünyası gibi yayınlar kadın hareketine öncülük etmiştir (Hanioğlu, 2020, s. 154).

Meşrutiyetle birlikte hukuk alanında da reformlar yapılmış, şeri ve laik hukuk sistemleri arasındaki denge sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı mahkemelerinin yetkileri genişletilmiş ve modern hukuk anlayışı doğrultusunda reformlar gerçekleştirilmiştir (Karpas, 2006, s. 211).

Bu dönemde Osmanlı aydınları, devletin içinde bulunduğu krizlerden çıkış yolları ararken farklı fikir akımları geliştirmişlerdir. Bu düşünce hareketleri, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu için farklı çözüm yolları sunmuş ve modernleşme sürecine yön vermiştir.

Osmanlı Devleti’nin çok uluslu yapısını korumayı amaçlayan bir ideoloji olarak Osmanlılık, Müslüman ve gayrimüslim halkların Osmanlı kimliği altında birleşmesini savunmuştur. Ancak Balkan Savaşları (1912-1913) ve milliyetçilik akımlarının güçlenmesi, Osmanlılık fikrinin etkinliğini azaltmıştır (Hanioğlu, 2004, s.391).

İslamcılık, Osmanlı Devleti’nin Müslüman halkları birleştirerek Batı karşısında güçlü bir yapı oluşturmalarını hedeflemiştir. Meşrutiyetin İslam’a uygun olduğu fikri savunulmuş, yönetimde şura ve meşveret ilkeleri ön plana çıkarılmıştır (Kara, 1997, s. 152).

Osmanlıcılığın başarısız olması sonucu Türkçülük akımı güç kazanmıştır. Ziya Gökalp gibi düşünürler, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunun Türk kimliğinin güçlendirilmesine bağlı olduğunu savunmuşlardır (Hanioğlu, 2020, s. 198).

Batıcılık, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki modernleşme süreçlerini takip etmesi gerektiğini savunan bir düşünce akımıdır. Batı'daki bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin Osmanlı toplumuna adapte edilmesi, bu akımın temel savunularından biri olmuştur (Davison, 1963, s. 102).

Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde kritik bir dönüm noktası olmuş, siyasal, sosyal ve düşünsel hayatı köklü şekilde değiştiren reformları beraberinde getirmiştir. Ancak Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi gelişmeler, bu reformların uzun vadeli etkilerini sınırlandırmıştır. Yine de bu süreçte ortaya çıkan fikir ve reformların, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ilham kaynağı olduğu söylenebilir.

1.1.2. Dönemin Öne Çıkan Tartışma Konuları

II. Meşrutiyet Dönemi, sadece anayasal yönetimin yeniden tesisi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Osmanlı aydınları arasında geniş çaplı tartışmalara yol açmıştır. Siyasi yapı, anayasal yönetimin meşruiyeti, din-devlet ilişkisi, bireysel haklar, milliyetçilik ve Batılılaşma gibi meseleler, dönemin entelektüel ortamını şekillendiren temel konular olmuştur (Hanioğlu, 2020, s. 147).

II. Meşrutiyet'in getirdiği siyasal özgürlükler sayesinde farklı görüşlerin daha rahat ifade edilebildiği bir ortam doğmuş, ancak bu ortam, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısında da ciddi ayrışmalara neden olmuştur. İttihat ve Terakki'nin yönetimde güç kazanmasıyla birlikte merkezileşen devlet anlayışı, muhalif unsurların sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Dönemin tartışmaları hem yönetim biçimi hem de Osmanlı Devleti'nin geleceği açısından keskin ayrışmalara yol açmış ve siyasi krizleri beraberinde getirmiştir (Karpat, 2006, s. 198).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, yönetim sisteminin İslam hukuku açısından meşru olup olmadığı üzerine tartışmalar başlamıştır. Şeriat yanlısı muhafazakâr kesimler, meşrutiyetin İslam ile bağdaşmadığını, çünkü halkın iradesine dayanan bir sistemin Allah'ın iradesiyle belirlenen yönetim anlayışıyla çeliştiğini ileri sürmüştür (Kara, 1994, s. 52). Buna karşılık, modernist İslamcı aydınlar, meşrutiyetin aslında şûra (danışma) ve meşveret (istişare) gibi İslami ilkelere dayandığını ve dolayısıyla İslam'a aykırı olmadığını savunmuştur. Said Halim Paşa, Mehmet Akif Ersoy ve Babanzade Ahmed Naim gibi İslamcı düşünürler, anayasal yönetimin İslamî bir yönetim biçimiyle

çelişmediğini, aksine halkın yönetime katılımının İslam'daki yönetim anlayışına uygun olduğunu belirtmişlerdir (Ardıç, 2019, s. 306).

Bu tartışmaların en belirgin yansıması, 31 Mart Vakası (13 Nisan 1909) olarak bilinen olayda görülmüştür. İttihat ve Terakki karşıtı muhafazakâr kesimler ve bazı dini çevreler, meşrutiyetin İslami değerlere aykırı olduğunu iddia ederek padişahın yetkilerinin genişletilmesini talep etmiş ve bu durum büyük bir isyana yol açmıştır (Davison, 1963, s. 112). Ancak isyan, Hareket Ordusu tarafından bastırılmış ve sonucunda II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine V. Mehmet Reşad geçirilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte tartışılan konulardan biri de Osmanlılık fikri olmuştur. Bunun, Müslüman ve gayrimüslim halkların eşit vatandaşlık temelinde Osmanlı Devleti'ni bir arada tutabileceği fikri vurgulanmıştır. Bu düşüncenin temelinde, farklı etnik ve dini grupların anayasal düzen içinde Osmanlı kimliği altında birleşmesi fikri yatmaktadır (Hanioglu, 2004, s.392). Ancak, Balkan Savaşları (1912-1913) ve Arap milliyetçiliğinin güçlenmesi gibi gelişmeler, Osmanlılık fikrinin zayıflamasına neden olmuştur.

Bu süreçte, özellikle Türkçülük ve Arap milliyetçiliği gibi etnik temelli hareketler Osmanlılık fikrini zayıflatan unsurlar olarak öne çıkmıştır. Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi düşünürler, Osmanlı Devleti'nin Türk kimliği temelinde güçlendirilmesi gerektiğini savunurken, Arap aydınları arasında ise Osmanlı yönetimine karşı bağımsızlık yönünde bir eğilim artmıştır (Hanioglu, 2020, s. 198).

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı aydınları arasında Batı karşısında nasıl bir tavır alınması gerektiği konusunda keskin tartışmalara sahne olmuştur. Batıcı aydınlar, Osmanlı Devleti'nin bilim, eğitim ve hukuk alanında Batı'yı örnek alarak modernleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu grup içinde özellikle Celal Nuri, Abdullah Cevdet ve Ahmet Rıza gibi düşünürler, Osmanlı Devleti'nin ancak seküler ve rasyonel bir yönetim anlayışını benimseyerek ayakta kalabileceğini ileri sürmüşlerdir (Davison, 1963, s. 132).

Buna karşılık, gelenekçi ve muhafazakâr kesimler, Batılılaşmanın Osmanlı toplumunun ahlaki ve dini yapısını zayıflattığını savunarak, modernleşmenin İslami çerçevede gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu tartışma, eğitim sistemi, hukuk reformları ve kadın hakları gibi konular etrafında yoğunlaşmış ve toplumda ciddi görüş ayrılıklarına neden olmuştur (Karpas, 2006, s. 221).

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde anayasal yönetim güçlenmiş, ancak bu süreç içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimdeki baskın rolü, parlamenter sistemin ne kadar demokratik olduğu konusunda tartışmalara neden olmuştur. İttihatçılar, başlangıçta halkın yönetime katılımını artırmayı amaçlayan bir yapı oluşturmuş gibi görünse de zamanla otoriter bir yönetim anlayışını benimseyerek devlet yönetimini tekeline almıştır (Mardin, 2000, s. 213).

İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi politikaları, özellikle muhalifler tarafından siyasi baskı ve keyfi yönetim olarak eleştirilmiş, bu durum Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhalif partilerin kurulmasına yol açmıştır. İttihatçılar ve muhalifleri arasındaki çekişme, II. Meşrutiyet döneminin en önemli siyasi tartışmalarından biri haline gelmiş ve Osmanlı siyasi hayatını büyük ölçüde şekillendirmiştir (Hanoğlu, 2020, s. 215).

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı toplumunun siyasi, dini ve entelektüel yapısının yeniden şekillendiği ve farklı düşünce akımlarının güç kazandığı bir dönem olmuştur. Meşrutiyetin İslamî meşruiyeti, Osmanlılık ve milliyetçilik, Batılılaşma ve gelenekçilik ile anayasal yönetimin işleyişi gibi konular, dönemin en çok tartışılan meseleleri olmuştur. Bu tartışmalar, Osmanlı Devleti'nin siyasi krizlerine çözüm bulmaya çalışırken, aynı zamanda Cumhuriyet dönemi düşüncesinin de temel taşlarını oluşturmuştur.

1.2. ÖMER FERİT KAM'IN HAYATI VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

Ömer Ferit Kam, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş ve II. Meşrutiyet dönemi aydınları arasında hem edebi hem de düşünsel yönüyle öne çıkmış önemli bir şahsiyettir. Onun hayatı, eğitim aldığı kurumlar, entelektüel çevresi ve dönemin siyasi ve kültürel atmosferiyle şekillenmiş, akademik ve edebi kariyerine doğrudan etki etmiştir (İz, 1964, s. 201). Eğitimi, ailesi, mesleki kariyeri, şairlik yönü, felsefi ve dini görüşleri, onun Osmanlı düşünce dünyasında önemli bir figür haline gelmesini sağlayan unsurlar arasında yer almıştır. Geleneksel İslam düşüncesi ve tasavvufi birikimiyle öne çıkan Kam, aynı zamanda modern Batı felsefesine de aşina bir isim olarak, düşünce dünyasında Doğu ve Batı arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.

1.2.1. Doğumu, Eğitimi ve Ailesi

Ömer Ferit Kam, 10 Ocak 1864 tarihinde İstanbul'un Beylerbeyi semtinde dünyaya gelmiştir. Babası, Osmanlı Sarayı'nda önemli bir konuma sahip olan Ahmed Muhtar Paşa'dır. Ahmed Muhtar Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in harem doktoru olarak

görev yapmıştır (Bolay, 2001, s. 271). Bu nedenle Ömer Ferit Kam, Osmanlı Devleti'nin en etkili olduğu bir dönemde, seçkin bir aile ortamında yetişmiş ve genç yaşlardan itibaren kültürel ve entelektüel açıdan gelişmeye elverişli bir ortamda büyümüştür (Levend, 1946, s. 28).

Babası gibi ilimle ilgilenme eğiliminde olan Ömer Ferit Kam, küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim alması için ailesi tarafından yönlendirilmiştir. Onun yetiştiği ortam, sadece ailesinin yüksek statüsünden değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunda dönemin en seçkin ilim ve fikir adamlarının çevresinde bulunmasından da kaynaklanıyordu (Bolay, 2001, s. 272).

Ömer Ferit Kam, eğitim hayatına Beylerbeyi Rüşdiyesi'nde başlamıştır. Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olan rüşdiye okulları, özellikle temel dini ve fenni bilgilerin öğretilmesi açısından önemli kurumlardı. Bu dönemde Ömer Ferit Kam'ın derslerinde başarılı olduğu ve kısa sürede öne çıktığı bilinmektedir. Rüşdiye eğitiminin ardından babasının yönlendirmesiyle Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane'ye kaydolmuştur (Bolay, 2001, s. 271). Mekteb-i Mülkiye, Osmanlı Devleti'nde devlet adamı yetiştirmek amacıyla açılan en prestijli okullardan biri olup, öğrencilerine hukuk, idare ve diplomasi alanlarında eğitim vermektedir. Ancak Ömer Ferit Kam, burada sadece bir yıl eğitim almış ve daha sonra farklı bir akademik alana yönelmeye karar vermiştir (Levend, 1946, s. 31).

Bir yıl süren Mekteb-i Mülkiye eğitiminden sonra, yine kendi tercihi doğrultusunda Mekteb-i Hukuk'a geçiş yapmıştır. Bu okul, Osmanlı Devleti'nde modern hukuk eğitimi veren en önemli kurumlardan biri olup, o dönemin aydınları arasında popüler bir eğitim yuvasıydı. Ancak eğitim hayatı burada da kesintiye uğramıştır. Babasının vefat etmesi üzerine, ikinci sınıfta okulu terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde, maddi ve manevi anlamda büyük bir değişim yaşayan Ömer Ferit Kam, eğitimini resmi olarak tamamlayamamasına rağmen ilmi çalışmalarına özel hocalar eşliğinde devam etmeye karar vermiştir (Bolay, 2001, s. 271).

Ömer Ferit Kam, okul hayatındaki kesintilere rağmen eğitimine bireysel çabalarla devam etmiştir. Özellikle özel hocalardan aldığı derslerle eksik kalan öğrenimini tamamlamaya çalışmıştır. Bu süreçte Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiş ve bu dillerdeki edebi ve ilmi eserleri okuyarak kendini geliştirmiştir (Bolay, 2001, s. 271).

Onun bu öğrenme süreci, sadece dillerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda İslam ilimleri, edebiyat, felsefe ve sosyoloji gibi geniş bir akademik yelpazeye yayılmıştır. Ömer Ferit Kam, hadis ilmine olan ilgisiyle de öne çıkmıştır ve bu alanda derin bir birikime sahip olduğu belirtilmektedir (Levend, 1946, s. 19). Onun düşünsel gelişiminde, Osmanlı ilim dünyasının önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Mehmed Nüzhet Efendi önemli bir rol oynamıştır. Mehmed Nüzhet Efendi, Osmanlı matbuat müdürlüğü yapmış, dönemin entelektüel hareketlerinde etkin bir isimdi ve Ömer Ferit Kam'ın bilimsel ve felsefi düşüncelerinin şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur (Bolay, 2001, s. 271).

Ömer Ferit Kam, aldığı eğitimler ve sahip olduğu geniş bilgi birikimi sayesinde erken yaşlarda resmi görevler üstlenmeye başlamıştır. 1887 yılında Babıali Tercüme Odası'nda mütercim olarak göreve başlaması, onun devlet hizmetinde yer almasını sağlamıştır. Tercüme Odası, Osmanlı Devleti'nde dış ilişkiler ve diplomatik yazışmaların yürütüldüğü önemli bir kuruluştur. Bu dönemde devletin Batı ile olan ilişkilerinin artmasıyla birlikte çeviri faaliyetleri büyük bir önem kazanmış ve tercümanlar Osmanlı bürokrasisinin vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir (Levend, 1946, s. 20-21).

Tercümanlık görevinin yanı sıra, 1888 yılında Beylerbeyi Rüşdiyesi'nde Fransızca öğretmenliği yapmaya başlamıştır (Bolay, 2001, s. 271). Bu görevi sayesinde Osmanlı eğitim sistemine doğrudan katkıda bulunmuş ve Batı dillerinin Osmanlı aydınları arasında yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Bununla birlikte, sadece resmi eğitim kurumlarında öğretmenlik yapmakla kalmamış, aynı zamanda cami derslerine katılarak geleneksel İslam ilimleri alanında da eğitimini ilerletmiştir. Osmanlı uleması içinde yer edinmek isteyen birçok kişi gibi, medrese derslerine katılarak hadis, tefsir ve kelim gibi disiplinlerde derinleşmeye çalışmıştır (Levend, 1946, s. 25). Bu çabaları, onun hem Batılı hem de geleneksel İslami düşünceyi birleştiren çok yönlü bir aydın olmasını sağlamıştır.

1905 yılında, Osmanlı ilim dünyasında önemli bir yeri olan Mustafa Asım Efendi'den icazet alarak İslami ilimlerdeki eğitimini resmileştirmiştir. İcazet, Osmanlı medrese sisteminde bir öğrencinin belirli bir seviyeye ulaştığını ve ders verme yetkisi kazandığını gösteren bir belgedir (Bolay, 2001, s. 271).

Aynı yıl, İran'ın İstanbul sefiri Rıza Daniş Han'ın Lahey Barış Konferansı'na yazdığı bir şiiri Türkçeye çevirdiği için İran hükümeti tarafından Şir-i Hurşid nişanı ile ödüllendirilmiştir (Bolay, 2001, s. 271). Bu ödül, onun dil yetkinliğini ve uluslararası düzeyde tanınan bir isim haline geldiğini göstermektedir.

Özetle Ömer Ferit Kam'ın doğumundan eğitimine kadar geçen süreç, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde yetişen çok yönlü bir entelektüelin gelişimini yansıtmaktadır. Babasının Osmanlı sarayında önemli bir konumda olması nedeniyle iyi bir eğitim alma fırsatı yakalamış, ancak erken yaşta babasını kaybetmesi eğitim hayatını sekteye uğratmıştır. Buna rağmen, özel derslerle kendini geliştirmiş, Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenerek Osmanlı ilmi ve edebi çevresinde kendine sağlam bir yer edinmiştir. Hadis, felsefe, edebiyat ve tasavvuf gibi farklı disiplinlerde derinlemesine çalışmalar yaparak Osmanlı'nın son dönem düşünürleri arasında kendine önemli bir konum sağlamıştır. Hem Batı düşüncesine hem de İslam ilimlerine hâkim bir şahsiyet olarak Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde fikir ve ilim dünyasına önemli katkılar sunmuştur.

1.2.2. Mesleki Kariyeri ve Şairlik Yönü

Ömer Ferit Kam'ın mesleki kariyeri çevirmenlik, akademisyenlik, öğretmenlik ve düşünce yazarlığı gibi çeşitli alanlarda şekillenmiştir. İlk olarak, 1887 yılında Babıali Tercüme Odası'nda mütercim olarak göreve başlamıştır. Tercüme Odası, Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinde önemli bir merkez olup diplomatik yazışmalar ve yabancı dillerden yapılan çeviriler burada yürütülmekteydi. Ferit Kam'ın burada çalışması, onun Batı dillerine olan yetkinliğini ve çeviri kabiliyetini geliştirmesinde önemli bir rol oynamıştır (Bolay, 2001, s. 271).

1888 yılında Beylerbeyi Rüşdiyesinde Fransızca öğretmenliği yapmaya başlamış ve burada eğitim faaliyetlerine katılmıştır. Bu süreçte Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir rol üstlenmiş ve öğrencilerine modern diller konusunda eğitim vermiştir (Bolay, 2001, s. 271). Aynı zamanda, geleneksel İslami eğitimden de kopmamış ve cami derslerine katılarak kelim, hadis ve tefsir alanlarında kendisini geliştirmeye devam etmiştir. Bu süreç, onun modern Batı eğitimi ile klasik İslam ilimleri arasında bir denge kurmasına yardımcı olmuştur. 1905 yılında Mustafa Asım Efendi'den icazet alarak İslami ilimler alanında yetkinliğini resmileştirmiştir (Bolay, 2001, s. 271).

Bu dönemdeki çeviri çalışmaları, onun uluslararası alanda tanınmasını sağlamıştır. İran'ın İstanbul sefiri Rıza Daniş Han'ın Lahey Barış Konferansı münasebetiyle yazdığı bir şiiri Türkçeye çevirmiş ve bu çevirisi nedeniyle İran hükümeti tarafından "Şir-i Hurşid" nişanı ile ödüllendirilmiştir (Bolay, 2001, s. 271).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı aydın çevreleri içinde daha aktif bir rol üstlenmiştir. Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad gibi dönemin en önemli düşünce ve fikir dergilerinde düzenli yazılar yazmaya başlamıştır. Bu dergiler, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde İslamcı düşüncenin en önemli temsilcileri arasında yer almaktaydı. 1913 yılında, Sebilürreşad dergisi adına Avrupa'ya gönderilmiş, buradaki seyahatlerinde Avrupa'daki bilim, felsefe ve akademik gelişmeleri incelemiş ve gözlemlerini "Avrupa Mektupları" başlığıyla yayımlamıştır (Bolay, 2001, s. 271).

1914'te, Osmanlı Devleti'nin en köklü eğitim kurumlarından biri olan Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) Türk edebiyatı müderrisliği görevine atanmıştır. Mehmet Akif Ersoy'un yerine bu göreve getirilmesi, onun Osmanlı akademik dünyasında ne kadar önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir (Bolay, 2001, s. 272).

1917'de Süleymaniye Medresesi'nde Felsefe-i Umûmiyye Tarihi müderrisliği, 1919'da ise Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye üyeliğine tayin edilmiştir. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye, Osmanlı'nın son dönemlerinde İslami düşüncenin şekillendirilmesi ve çağdaş gelişmelere adapte edilmesi için kurulan bir danışma kuruluydu (Bolay, 2001, s. 272).

1923 yılında, Millî Mücadele'nin ardından kısa süre açıkta kalmış, fakat daha sonra tekrar Süleymaniye Medresesi'ndeki görevine dönmüştür. Medreselerin 1924 yılında kapatılması üzerine, Osmanlı eğitim sisteminde köklü bir değişiklik yaşanmış ve Ferit Kam gibi birçok akademisyen yeni görev arayışlarına yönelmiştir (Bolay, 2001, s. 272).

Mayıs 1924'te, İstanbul'a dönerek Darülfünun'da İran Edebiyatı müderrisliği görevine atanmıştır. 1933'te, Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesi sürecinde görevden alınan akademisyenler arasında yer almıştır. Bu süreçte, aktif akademik görevlerinden uzaklaştırılmış ancak ilmi çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. 1936-1941 yılları arasında Maarif Vekaleti Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu'nda görev alarak Osmanlı arşiv belgelerinin düzenlenmesi çalışmalarına katılmıştır. Son olarak, 23 Mart 1943'te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne İran

Edebiyatı öğretim üyesi olarak atanmış ve burada çalışmalarına devam etmiştir (Bolay, 2001, s. 273).

Ferit Kam, sadece bir akademisyen ve düşünce adamı olarak değil, aynı zamanda şair ve edebiyat eleştirmeni olarak da önemli bir yere sahiptir. Gençlik yıllarında divan şiirine büyük bir ilgi duymuş ve klasik şiir geleneğini yakından incelemiştir. Edebiyatla ilgisi sayesinde Divan edebiyatı, Batı şiiri ve Türk halk edebiyatı üzerine yoğun çalışmalar yapmıştır (Bolay, 2001, s. 272).

Türrehât (İstanbul, 1303) adlı eseri, on yedi ila yirmi iki yaşları arasında yazdığı şiirlerden oluşmaktadır. Bu eserde yer alan mesneviler, kıtalar ve gazeller, onun genç yaşta edebi alanda ne kadar yetkin olduğunu göstermektedir. Yer yer Abdülhak Hamit'in etkisi görülse de Ferit Kam'ın şiirleri daha çok felsefî ve manevi arayışları, bireysel bunalımları ve düşünsel sorgulamaları yansıtmaktadır (Bolay, 2001, s. 272).

Edebiyat tarihine olan ilgisi nedeniyle, 1915-1916 yıllarında verdiği derslerden oluşan "Âsâr-ı Edebiyye Tetkikatı Dersleri" adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eser, Türk edebiyatının gelişimini analiz eden önemli bir kaynak niteliğindedir. 1927 yılında "İran Edebiyatı Tarihi" adlı eseri yayımlanmış ve İran edebiyatının gelişimini ele alan bir çalışma olarak büyük ilgi görmüştür (Bolay, 2001, s. 272).

Ayrıca, edebi incelemeleri sadece klasik Türk şiiriyle sınırlı kalmamış, Fransız edebiyatı ve 18.-19. yüzyıl Batı romantik şairleri üzerine de çalışmalar yapmıştır. Baki ve Sabit gibi divan şairleri üzerine derinlemesine incelemelerde bulunmuş ve özellikle Sabit hakkında yaptığı araştırmalar, ünlü doğubilimci Jan Rypka tarafından büyük takdirle karşılanmıştır (Bolay, 2001, s. 272).

Ömer Ferit Kam hem akademik hem de edebi yönüyle Osmanlı'nın son dönem ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir şahsiyet olmuştur. Osmanlı'nın modernleşme sürecinde hem geleneksel İslami ilimleri hem de Batı düşüncesini sentezlemeyi başarmış bir akademisyen ve entelektüeldir. Şiirleri, bireysel ve felsefî arayışlarını yansıtırken, akademik çalışmaları ise Türk ve İslam edebiyatı üzerine kalıcı eserler bırakmasını sağlamıştır.

1.2.3. Felsefî ve Dini Çalışmalarındaki Temel Etkiler

Ömer Ferit Kam, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli bir düşünür, şair ve akademisyen olarak felsefî ve dini çalışmalarıyla büyük bir etki bırakmıştır. Onun felsefî ve dini düşünceleri, İslam felsefesi, tasavvuf, Batı felsefesi ve kalam ilmi gibi farklı alanlardan beslenmiştir. Felsefî çalışmaları, Doğu ve Batı düşünce gelenekleri arasında bir köprü kurmaya yönelik olmuştur. Aynı zamanda, tasavvufun derin etkisinde kalarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve vahdet-i vücûd anlayışına yönelmiştir (Kam, 2021, s. 75-77).

Ömer Ferit Kam, felsefî çalışmalarında hem İslam dünyasının klasik düşünce geleneklerine hem de Batı felsefesinin temel akımlarına büyük ilgi göstermiştir. On yedi-on sekiz yaşlarından itibaren felsefî ve teolojik problemler üzerine derin düşünceler geliştirmeye başlamış ve bu süreçte Doğu, Batı ve İslam felsefeleri arasında bir sentez oluşturmayı hedeflemiştir (Bolay, 2001, s. 272).

Ferit Kam, İslam felsefesinin temel metinlerine ve büyük filozoflarına derin ilgi göstermiştir. Kalam, mantık ve metafizik konularında klasik İslam filozoflarının görüşlerini incelemiş, özellikle İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî ve Gazâlî gibi düşünürlerin eserlerinden etkilenmiştir (Bolay, 2001, s. 272).

Ayrıca, Eski Çin ve Hint felsefeleri üzerine de yoğun çalışmalar yapmış ve bu düşünce sistemlerinin İslam felsefesi ile olan bağlantılarını incelemiştir (Bolay, 2001, s. 272). Onun felsefî yaklaşımı, madde ve ruh arasındaki ilişkiyi, insanın varoluşsal meselelerini ve bilginin doğasını sorgulayan bir perspektife sahiptir. Ferit Kam, varlık felsefesi üzerine yoğunlaşarak sonlu ve sonsuz kavramları, hareket ve sükûnet, mutlak ve mukayyet varlıklar gibi felsefî meseleleri ele almıştır. Bu konular üzerine yaptığı analizler, onun felsefî düşüncelerinde İbn Sînâ ve Meşşâi geleneğinin etkilerini ortaya koymaktadır (Bolay, 2001, s. 272).

Bunun yanı sıra, Ferit Kam vahdet-i vücûd anlayışıyla tasavvufî felsefeye yönelmiş ve özellikle İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir (Bolay, 2001, s. 273). Ona göre, evrendeki varlık düzeni bir bütünlük arz etmekte ve Allah'ın varlığı her şeyin temelini oluşturmaktadır.

Ferit Kam'ın felsefî çalışmalarında sadece İslam dünyasının düşünce mirası değil, aynı zamanda Batı felsefesi de önemli bir yer tutmuştur. Batı'nın özellikle 18. ve 19.

yüzyıl düşünürlerini yakından takip etmiş ve Aydınlanma felsefesi, Alman idealizmi ve pozitivizm gibi akımlarla ilgilenmiştir (Bolay, 2001, s. 272).

Batı felsefesine dair temel eleştirileri, pozitivizm ve materyalizm karşısında geliştirdiği metafizik savunmalarıyla dikkat çeker. Ona göre, felsefe sadece deney ve gözlemle sınırlandırılmamalı, insan aklının ve ruhunun derinliklerine inmelidir. Celâl Nuri'nin pozitivist ve materyalist görüşlerini eleştiren yazılar kaleme almış ve onun metafiziği reddeden yaklaşımına karşı çıkmıştır (Bolay, 2001, s. 272). Ferit Kam, felsefenin salt deney ve gözleme indirgenemeyeceğini, insanın zaman ve mekân ötesinde düşünebilen bir varlık olduğunu savunarak, akıl ve vahyin birlikteliği ile bir felsefî sistem kurulabileceğini öne sürmüştür (Levend, 1946, s. 57). Ayrıca, sanat ve ahlak arasındaki ilişkiye büyük önem vermiş, felsefenin sadece soyut düşünce sistemleri üretmekle kalmayıp toplumun ahlaki ve kültürel gelişimine de katkı sağlaması gerektiğini ifade etmiştir.

Ferit Kam, dini çalışmalarında İslam kelamı, tasavvuf ve fıkıh gibi alanlara yoğunlaşmıştır. İslam düşüncesi içinde rasyonel ve mistik yaklaşımları birleştiren bir tavır benimsemiştir. Binaenaleyh Ferit Kam, İslam kelam geleneğinin temel problemlerini ele almış ve özellikle kaza-kader, insan iradesi, Allah'ın sıfatları ve metafizik varlık anlayışı gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Kaza ve kader meselesini incelerken, determinist ve fatalist yaklaşımları eleştirmiş, İslam düşüncesinin bu iki uç yaklaşımın arasında daha dengeli bir irade anlayışına sahip olduğunu savunmuştur (Bolay, 2001, s. 273).

İslam'da özgür irade meselesi üzerine yaptığı analizlerde, insanın sınırlı ama etkili bir iradeye sahip olduğunu ve bu iradenin tabiat kanunlarıyla uyum içinde işlediğini belirtmiştir (Kam, 2021, s. 198).

Ferit Kam'ın dini düşüncelerinde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Mesnevî önemli bir yer tutmaktadır. Gençlik yıllarında ciddi bir fikri bunalım geçiren Ferit Kam, bu bunalımdan Mevlânâ'nın Mesnevî'si sayesinde kurtulduğunu ifade etmiştir (Bolay, 2001, s. 273).

Ona göre, Mevlânâ ve diğer büyük mutasavvıflar, insan ruhunun derinliklerini anlayarak bir manevi denge oluşturmuşlardır. Ferit Kam, tasavvufun yalnızca mistik bir eğilim olmadığını, aynı zamanda insanın iç dünyasını ve toplum düzenini anlamlandıran bir ilim dalı olduğunu savunmuştur. Tasavvuf ile kelam arasındaki ilişkiyi de ele alan Ferit

Kam, bazı Batılı düşünürlerin tasavvufu sadece duygusal bir eğilim olarak değerlendirmesine karşı çıkmış ve İslam tasavvufunun derin bir metafizik ve felsefi arka plana sahip olduğunu savunmuştur (Bolay, 2001, s. 273).

Sonuç olarak Ömer Ferit Kam'ın felsefi ve dini düşünceleri, İslam kelamı, tasavvuf, Batı felsefesi ve Doğu mistisizmi gibi farklı geleneklerden etkilenmiştir. Onun düşünceleri, İslam'ın klasik bilgi kaynaklarını modern Batı felsefesiyle sentezleme çabası içinde şekillenmiştir. Felsefi olarak, İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî, İbnü'l-Arabî ve Meşşai geleneği üzerinde yoğunlaşmış, tasavvufi olarak, Mevlânâ ve vahdet-i vücûd anlayışına yönelmiş, Batı felsefesiyle ilgilenerek, pozitivizm ve materyalizme karşı metafizik bir savunma geliştirmiştir. Onun çalışmaları, Osmanlı entelektüel dünyasında İslam düşüncesinin modernleşmesine katkıda bulunmuş, Cumhuriyet dönemi aydınları için de önemli bir ilham kaynağı olmuştur.

1.3. ÖMER FERİT KAM'IN YAŞADIĞI DÖNEMİN ETKİLERİ

Ömer Ferit Kam'ın yaşamış olduğu 1864-1944 yılları, Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı ve dönüşümsel dönemlerinden biridir. Bu süreçte Osmanlı Devleti siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak büyük değişimler geçirmiş, Meşrutiyet ilanları, savaşlar, Batılılaşma hareketleri ve Cumhuriyet'in kurulması gibi önemli olaylar yaşanmıştır. Ömer Ferit Kam, bu değişimlerin etkisiyle sadece bir şair ve akademisyen olarak değil, aynı zamanda bir düşünür ve entelektüel olarak da şekillenmiştir.

Onun felsefi, edebi ve dini düşünceleri, içinde bulunduğu toplumsal ortamla doğrudan bağlantılıdır. Osmanlı'nın son döneminde İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük gibi çeşitli düşünce akımları ön plana çıkarken, Ömer Ferit Kam bu akımlar arasında bir denge kurarak sentezci bir bakış açısı geliştirmiştir (Bolay, 2001, s. 271-273).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde büyük bir siyasi değişime yol açmış, anayasal monarşi tekrar yürürlüğe girmiştir. Bu dönemde basın özgürlüğü artmış, siyasi partiler kurulmuş ve Osmanlı toplumunda daha liberal fikirler yaygınlaşmaya başlamıştır.

Ömer Ferit Kam, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra fikir hayatına daha aktif bir şekilde katılmış, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergilerinde makaleler yazarak İslamcı düşüncenin savunucularından biri haline gelmiştir (Bolay, 2001, s. 272).

Ferit Kam, bu dönemde Osmanlı toplumunda yaygınlaşan Türkçülük akımına mesafeli bir yaklaşım benimsemiş, Osmanlı millet sisteminin korunması gerektiğini savunmuştur (Bolay, 2001, s. 273). Ona göre, Osmanlı Devleti'nin geleceği sadece Türk kimliği üzerine inşa edilmemeli, İslam birliği temel alınarak güçlendirilmeliydi.

1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı eğitim kurumları kapatılmış ve yerine modern eğitim sistemine dayalı yeni kurumlar açılmıştır. Bu süreçte Ferit Kam, önce Süleymaniye Medresesi'nde akademik çalışmalarına devam etmiş, ancak medreselerin tamamen kaldırılmasıyla birlikte Darülfünun'daki İran Edebiyatı müderrisliğine atanmıştır. 1933 yılında Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesi sürecinde, birçok geleneksel Osmanlı akademisyeni gibi Ferit Kam da görevden alınmış ve akademik kariyerine son verilmiştir (Bolay, 2001, s. 273).

Ancak, bu dönemde Maarif Vekaleti Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu'nda görev alarak arşiv çalışmalarına katılmış, Osmanlı'dan kalan el yazmalarının korunması için çalışmalar yapmıştır. 1943 yılında, akademik kariyerine tekrar dönme fırsatı yakalayarak Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne İran Edebiyatı öğretim üyesi olarak atanmıştır. Ancak bir yıl sonra, 22 Mayıs 1944'te hayatını kaybetmiştir (Bolay, 2001, s. 273).

Ömer Ferit Kam'ın yaşadığı dönem, Osmanlı'nın modernleşme çabaları, siyasi krizler, savaşlar ve Cumhuriyet'in kurulması gibi büyük değişimlere sahne olmuştur. Bu değişimler, Ferit Kam'ın entelektüel kimliğini ve akademik çalışmalarını doğrudan etkilemiştir.

1.3.1. Osmanlı Modernleşme Sürecinde Felsefe ve Din Anlayışı

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, ardı ardına yaşadığı askeri yenilgiler ve geri kalmışlık göstergeleri sonucunda topyekûn bir yenilenme ve modernleşme zorunluluğuyla karşılaştı (Bulut, 2022, 446). Tanzimat Fermanı'yla (1839) başlayan bu modernleşme hamlesi, devlet yönetiminden hukuk sistemine, eğitimden toplumsal yapıya kadar pek çok alanda Avrupa örnek alınarak reformlar yapılmasını içeriyordu. Osmanlı aydınları, Avrupa'nın üstünlüğünü sağlayan unsurları tartışırken 19. yüzyılda Batı'da egemen olan pozitivist düşüncenin etkisinde kalmaya başladılar (Bulut, 2022, 446). Öte yandan, modernleşmenin getirdiği toplumsal ve fikrî değişimler Osmanlı entelektüel hayatında felsefe ile din ilişkisini de gündeme taşıdı. Tanzimat'tan itibaren felsefi

faaliyetler sistematik olmaktan ziyade gazete ve dergi yazıları ile edebî eserler içinde dağınık şekilde yürütüldü; bu dönemde müstakil felsefe eserleri yok denecek kadar azdı (Bekiryazıcı, 2021b, 248). Felsefeyle ilgili tartışmalar daha çok basın-yayın organlarında ve edebiyat aracılığıyla yapılırken, bu tartışmaların dinî boyutu da büyük önem kazandı. Osmanlı aydınları, bir yandan Batı düşüncesini ve bilimsel gelişmeleri takip ederken diğer yandan İslam'ın inanç ve değerlerini koruma endişesiyle felsefe-din ilişkisini yeniden yorumlama arayışına girdiler. Bu çalışma, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan süreçte Osmanlı'daki felsefe ve din anlayışını; dönemin başlıca felsefî akımları ve dinî yaklaşımlarını ve bu bağlamda Ömer Ferit Kam'ın düşünsel katkılarını ele almaktadır.

Tanzimat dönemi (1839-1876), Osmanlı devletinin Avrupa karşısındaki geri kalmışlığı telafi etmek üzere kapsamlı reformlara giriştiği, ancak aynı zamanda geleneksel düzenin sarsıldığı bir dönemdir. Bu dönemde medreselerdeki felsefî düşünce ortamı, büyük ölçüde Gazâlî'nin etkisi altında ve dine bağlı bir çizgide kalmaya devam ediyordu. Nitekim Osmanlı düşünce tarihinde Fatih Sultan Mehmet devrinde gerçekleşen meşhur “Tehâfüt” tartışmasında, İbn Rüşd'ün felsefeci yaklaşımını savunanlar yenilmiş, Gazâlî'nin eleştirel görüşlerini destekleyen Hocaşâde'nin galip gelmesiyle medrese çevrelerinde felsefe uzun süre Gazâlî'nin gölgesinde kalmıştır (Yavuzylmaz, 2022). Sonuç olarak 19. yüzyıla girerken Osmanlı ilmiyyesi içinde serbest felsefî tefekkür geleneği zayıflamış, aklî ilimlerde özgün üretim durma noktasına gelmişti.

Tanzimat'la birlikte devlet yönetim kadrolarında ve eğitim kurumlarında Batı etkisi belirginleşmeye başladı. Çeviri Odası gibi kurumlar aracılığıyla Voltaire, Montesquieu, Rousseau gibi Batılı yazarların eserleri Türkçeye kazandırıldı; gazeteler ve dergiler vasıtasıyla modern fikirler yaygınlık kazandı (Yavuzylmaz, 2022). Ancak bu yeni fikirler çoğunlukla *İslamî hassasiyetler* gözetilerek sunuluyor, geleneksel ulemanın tepkisini çekmemeye özen gösteriliyordu. Örneğin Genç Osmanlılar (Yeni Osmanlılar) hareketine mensup Namık Kemal ve arkadaşları, meşrutî yönetim ve hürriyet fikrini savunurken bunu İslam'la bağdaştırmaya çalıştılar.

Namık Kemal, İslam'ın aslında istibdada karşı olduğunu ve şûrâ (danışma) ilkesinin meşrutî yönetimle örtüştüğünü vurgulayarak, dine aykırı olmadığı yönünde savunular geliştirdi (Hanioğlu, 2004, s. 388-389). Bu dönemde dine yönelik eleştiriler getiren Batılı düşünörlere karşı da Osmanlı aydınları cevaplar verdi; Kemal'in Fransız

düşünür Ernest Renan'ın "İslam'ın bilimle bağdaşmadığı" iddiasına cevaben kaleme aldığı Renan Müdâfâası, İslam'ın terakki ile çelişmediğini tarihsel örneklerle ortaya koymaya çalıştı. Tanzimat aydınları genel olarak "din ile bilim" arasında uzlaşmacı bir tutum sergileyerek, İslam'ın esasları korunurken Batı'nın teknik ve bilimsel kazanımlarının alınabileceğini savundular.

Bununla birlikte, özellikle Abdülaziz devrinde (1861-1876) ortaya çıkan *Materyalizm* tartışmaları ve Beşir Fuat gibi bazı aydınların pozitivist fikirleri benimsemesi, ulema sınıfında endişe uyandırmış ve modern felsefî akımlara karşı tepkileri tetiklemiştir. Sonuç olarak Tanzimat döneminde felsefe ve din ilişkisi, bir tarafta yenilikçi bürokrat ve aydınların Batı düşüncesini İslam toplumuna aktarma çabası, diğer tarafta bunun İslam'ın özüne zarar vereceği kaygısıyla yapılan eleştiriler ekseninde şekillenmiştir. Bu tartışmalar, ilerleyen dönemde doğacak olan fikir akımlarının tohumlarını attı.

1876'da I. Meşrutiyet'in ilanı ile kısa bir süre meşrutî yönetime geçilmiş olsa da, gerçek manada fikrî hürriyet ortamı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlamıştır. *II. Meşrutiyet dönemi* (1908-1918), Osmanlı entelektüel hayatının en canlı ve tartışmalı dönemlerinden biridir. Bu dönemde pek çok farklı fikrî cereyan daha özgürce tartışılabilmiş, basın hayatındaki kısıtlamaların kalkmasıyla hemen her konuda görüş beyan eden dergiler ve gazeteler yayınlanmıştır (Bulut, 2022, s. 446-447).

Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd dergisi etrafında toplanan İslamcı aydınlar, İçtihat dergisi çevresinde toplanan Batıcılar ve Türk Yurdu gibi yayınlarda etkin olan Türkçü aydınlar arasında hararetli fikir münakaşaları cereyan etti. Bu yayın organlarında *Batılılaşma, din, milliyet, hürriyet, kadın hakları, eğitim reformu* gibi pek çok mesele felsefî ve dinî boyutlarıyla ele alındı.

Bu dönemin aydınları genellikle çok yönlü bir eğitim almıştı: Bir kısmı medrese çıkışlı olup sonradan Batı dillerini öğrenmiş, bir kısmı da modern mekteplerden mezun olmakla beraber dini ilimlere vakıftı. Dolayısıyla Meşrutiyet devrinin tartışmaları, Doğu ve Batı kaynaklarına hâkim entelektüeller tarafından yürütüldü. Örneğin Babanzade Ahmed Naim gibi isimler hem medrese geleneğine hem Batı felsefesine aşina olarak *İslam'ı çağın fikir akımlarına karşı savunan* makaleler yazdılar. Diğer yandan Celal Nuri İleri ve Kılıçzade Hakkı gibi Batıcı düşünürler, İslam dünyasının geri kalmışlığını dinin

dogmatik özelliklerine bağlayan ve daha radikal değişimler öneren yazılar kaleme aldılar (Yıldız, 1999, s. 282). Anlaşıldığı kadarıyla II. Meşrutiyet aydınlarının felsefî ve dinî yaklaşımlarını belirleyen temel unsur, imparatorluğun kurtuluşu için nasıl bir yol izlenmesi gerektiği sorusuydu. Bu soru etrafında şekillenen başlıca fikir akımları, aynı zamanda felsefe ve dinin toplum hayatındaki yeri konusunda farklı görüşler ileri sürdüler. Aşağıda, Meşrutiyet döneminde etkili olan dört ana fikir akımı ve bunların felsefe-din anlayışları incelenmektedir.

İslamcılık, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra güç kazanan ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde belirginleşen bir fikir akımıdır. Bu akımın mensupları, İslam dünyasının geri kalış sebeplerini *İslam'dan uzaklaşmaya* bağlama eğilimindeydi; çözüm olarak da toplumun yeniden İslam'ın asli prensiplerine dönmesini ve birlik içinde hareket etmesini savundular (Bulut, 2022, s. 446).

İslamcılar, Batı'nın teknik ilerlemesini takdir etmekle birlikte, Batılılaşma adı altında taklitçi bir şekilde dinî ve kültürel değerlerin yozlaştırılmasına şiddetle karşı çıktılar (Bulut, 2022, s. 444). Onlara göre Meşrutiyet'e gelene dek uygulanan kontrolsüz Batılılaşma politikaları, dinî-kültürel benliği zayıflatmış ve toplumda ahlaki bir boşluk yaratmıştı. İslamcı aydınlar bu duruma tepki olarak, modernleşmenin ancak İslam'ın ruhuna uygun şekilde gerçekleştirilirse başarılı olacağını dile getirdiler.

II. Meşrutiyet'in özgür ortamında İslamcılar gerek makaleleriyle gerek siyaset aracılığıyla düşüncelerini yaymaya çalıştılar. Said Halim Paşa gibi İslamcı düşünürler, *Batı'nın maddi terakkisini kabul ederken manevi buhranlarını reddetmek* gerektiğini savunuyordu. Said Halim Paşa "İslamlaşmak" adlı eserinde, gerçek bir modernleşmenin ancak İslam ahlakı ve sosyal prensipleri rehberliğinde olabileceğini, aksi halde toplumsal çözülmenin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır.

Mehmed Akif Ersoy ise Sebilürreşâd'daki yazılarında ve şiirlerinde, Müslümanların geri kalışını dinlerine yeterince sarılmamış olmalarına bağlar; Asrın idrakine İslam'ın sesini duyurmak gerektiğini sık sık dile getirir. Bununla birlikte Mehmet Akif, bu durumdan yakınmak yerine şiirlerinde, toplumsal ilerleme ve kalkınma anlamını da içerecek şekilde sürekli olarak, bir ilerleme, hayat bulma, büyüme ve gelişmeyi düşündüren fikirler vermeye çalışır (Yıldırım, 2020, s. 54).

İslamcılar genel olarak akıl ile nakli (vahyi) uzlaştırmaya çalışarak, pozitivizm ve materyalizm gibi akımların genç zihinlerde oluşturduğu şüphelere cevap vermek üzere gayret gösterdiler. Örneğin *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yayımlanan makalelerde Tanrı'nın varlığına dair aklî deliller, peygamberliğin gerekliliği, kader inancı ve ateizmin tehlikeleri gibi konular ele alınarak modern bilim ışığında İslam'ın doğruluğunu ispatlama çabasına girildi (Bolay, 2011, s. 273). İslamcılık akımı, Osmanlı'nın son döneminde dinî kimliği güçlendirerek modernleşme arayışının temsilcisiydi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar da etkisini sürdürmüştür.

Batıcılık, Osmanlı'da özellikle Jön Türkler ve İttihat Terakki çevresinde filizlenen, II. Meşrutiyet döneminde de güçlü şekilde hissedilen bir başka fikir akımıdır. Batıcılar, Osmanlı toplumunun geri kalmışlığının temel sebebini *geleneksel kurumların ve zihniyetin çağın gerisinde kalması* olarak gördüler. Çözümün ise Batı medeniyetini bütünüyle örnek almak, yani Avrupa'daki bilimsel, teknolojik ilerlemeler kadar toplumsal ve siyasal değerleri de benimsemek olduğuna inandılar (Yıldız, 1999, s. 282-283). Bu yaklaşım, Batıcıların dine ve felsefeye bakışlarını da belirledi. Bir kısım Batıcı aydın, pozitivizm etkisiyle, dinin toplum hayatındaki rolünün azalmasının doğal ve hatta gerekli olduğunu düşünüyordu. Pozitivist düşünür Auguste Comte'un fikirleri Jön Türk aydınları arasında yaygındı; nitekim Paris'te Jön Türkler'den Ahmed Rıza Bey, Comte'un etkisiyle *bilimi adeta yeni bir rehber din* konumuna yerleştirmeye çalışan yazılar yazmıştır. Batıcıların önemli bir ismi olan Dr. Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin bir *medeniyet değiştirmesi* gerekir" diyerek Avrupa medeniyetini "gülüyle ve dikeniyile" alma mecburiyetinden bahsetmiştir. Cevdet, Osmanlı toplumunda köklü bir dönüşüm için gerekirse din dahil her müessesenin eleştirel bir süzgeçten geçirilmesini savunmuş; çok eşliliğin kaldırılması, kadınların toplumsal hayata katılması, harf ve kıyafet inkılabları gibi sonradan Cumhuriyet'te hayata geçen pek çok fikri önceden dile getirmiştir (Yıldız, 1999, s. 283-284).

Bununla birlikte, Batıcı aydınları tamamen homojen bir grup olarak görmek doğru değildir. Örneğin Celal Nuri, İslam dinine yönelik daha ılımlı eleştirilerde bulunurken; Kılıçzade Hakkı gibi bazıları çok daha sert bir üslupla *dinî kurumların çağdaşlaşmaya engel teşkil ettiğini* ileri sürdüler. Genel olarak Batıcılık akımı, "ilerleme" kavramını merkeze koyarak, Osmanlı'nın kurtuluşunu Avrupa'nın siyasî ve kültürel modeline tam anlamıyla uyum sağlamakta gördü (Yıldız, 1999, s. 283-284). Bu yönüyle Batıcılar,

felsefede materyalist ve rasyonalist eğilimlere yaslanıp, dinî inançları geri kalmışlığın bir nedeni olarak eleştirmeye meyilli oldular. Onların görüşleri, İslamcı cepheden “*dinsizlik*” ve “*taklitçilik*” suçlamalarıyla karşılaştıysa da Osmanlı’nın son düşünce ikliminde Batıcılık güçlü bir tartışma tarafı olarak varlık göstermiştir.

Osmanlıcılık, imparatorluğun dağılmasını önlemek amacıyla Tanzimat’tan itibaren resmî ideoloji olarak desteklenen ve tüm Osmanlı tebaasını ortak bir kimlikte birleştirmeyi hedefleyen siyasi-fikrî akımdır. Osmanlıcı düşünceye göre, dinî ve etnik farklılıklar ne olursa olsun herkesin “Osmanlı” kimliği altında eşit vatandaşlık haklarına sahip olması, devletin bütünlüğünü korumanın yoluydu. Bu anlayış, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı’nda gayrimüslimlere yönelik hakların genişletilmesiyle somutlaştı; 1876 Kanun-ı Esasi anayasasında Müslim-gayrimüslim bütün tebaanın kanun önünde eşit olduğu ilkesi benimsendi. Osmanlıcılık akımı çerçevesinde şekillenen felsefe-din ilişkisi, daha ziyade dinî tolerans ve meşrutî yönetimin meşrulaştırılması eksenindeydi.

Osmanlıcı aydınlar genellikle İslam dinine bağlı kimseler olmakla beraber, dinin siyasette belirleyici bir ayrım unsuru olmasına karşı çıktılar. Özellikle Genç Osmanlılar, Şeriat ile meşrutîyetin bağdaştırılabilirliği konusuna eğildiler. Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi Osmanlıcı düşünürler, İslam tarihinde danışma meclislerinin (meşveret) bulunduğunu ve Hz. Ömer gibi halifelerin istişareye önem verdiğini hatırlatarak, meclisli bir monarşinin (meşrutîyet) dine aykırı olmadığını savundular (Hanioğlu, 2004, s. 390).

. Hatta Namık Kemal, kaleme aldığı bazı yazılarda hürriyet kavramının İslam’ın adalet anlayışının bir parçası olduğunu, zira “*meşrutîyet idaresinden anladığımız, şeriata uygun ve istibdada karşıt bir yönetimdir*” diyerek ifade etmiştir (Hanioğlu, 2004, s. 391). Dolayısıyla Osmanlıcılık akımı, dinden tamamen bağımsız bir laiklik savunmaktan ziyade, İslam’ın evrensel adalet ve kardeşlik ilkelerini imparatorluğu bir arada tutacak şekilde yorumlama gayreti içindeydi. Bu yönüyle Osmanlıcılık, İmparatorluğun farklı unsurlarını ortak bir çatı altında buluşturmaya üzere dinler ve milletler arası hoşgörü fikrine dayandı. Ancak 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, özellikle Balkan Savaşları (1912-13) sonrasında gayrimüslim tebaa büyük ölçüde Osmanlı’dan kopunca Osmanlıcılık ideolojisi zemin kaybetti. Yerini, imparatorluğun artık çoğunluğunu

oluşturan Müslüman-Türk nüfusa dayanarak millî bir kimlik inşa etmeyi hedefleyen akımlar almaya başladı.

Türkçülük, Osmanlı'nın son döneminde güç kazanan ve özellikle II. Meşrutiyet sonrasında (1910'lar) devlet politikalarında da etkili olan bir fikir akımıdır. Türkçülere göre imparatorluğu ayakta tutmanın yolu, Türk milletinin millî bilinç etrafında birleşmesi ve ulusal bir atılım gerçekleştirmesiydi. 1904'te Yusuf Akçura'nın ortaya attığı "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesi, İmparatorluğun kurtuluşu için Osmanlıcılık ve İslamcılık yerine Türk milliyetçiliğini önererek bu akımın manifestosu sayıldı. Türkçülük akımı, dilde sadeleşme (Türkçeyi Arapça-Farsça terimlerden arındırma), tarih tezlerinde Türklerin merkezi konuma alınması ve modernleşmenin millî bir ruhla gerçekleştirilmesi gibi hedeflere sahipti. Felsefe ve din noktasında Türkçüler, selefi Osmanlıcılardan farklı olarak, İslam'ı evrensel bir ümmet ideolojisi olmaktan çıkarıp Türk milletinin manevi değeri haline getirme eğilimindeydiler. Ziya Gökalp'ın formüle ettiği "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" üçlemesi, Türkçü düşüncenin din konusundaki yaklaşımını özetler niteliktedir. Gökalp'a göre Türk milletinin kültürel kimliği İslam ahlak ve gelenekleriyle yoğrulmuş olmalıdır, fakat medeniyet (uygarlık düzeyi) bakımından Batı'nın bilim ve tekniği benimsenmelidir. Bu yaklaşım, İslam'ı toplumsal-kültürel bir öge olarak görürken, devlet işlerinin bilimsel ve laik bir temelde yürütülmesine de kapı aralıyordu. Nitekim Gökalp, Durkheim sosyolojisinden esinle "millet" kavramına adeta kutsal bir anlam yüklemiş; toplumun dinî bağlayıcılığının yerini ulusal dayanışmanın alması gerektiğini vurgulamıştır (Yıldız, 1999, s. 282-283).

Türkçülük akımının birçok temsilcisi, İslam dinine saygılı olmakla birlikte, dinî kurumların reforme edilerek milli çıkarlarla uyumlu hale getirilmesini savundu. Örneğin Türk Ocağı çevresinde yayın yapan *İslam Mecmuası*, Türkçülerin İslamiyet'i milliyetçilikle uzlaştırma çabasının bir ürünüydü. Bu dergide hem İslam'ın Türk tarihindeki yeri ele alınır, hem de dini hayatın çağdaş gereklerle uyumlu hale gelmesi tartışılırdı. Türkçü aydınlar, hilafetin Türk milleti liderliğinde güçlendirilmesi gibi fikirlerle İslamcılara yaklaşımlar da nihayetinde milliyetçilik vurgusu ağır bastı. 1910'ların sonunda İttihat ve Terakki yönetimi de Türkçü çizgiye yönelerek eğitim ve kültür politikalarını bu doğrultuda sekülerleştirmeye başladı. Sonuçta Türkçülük, Osmanlı'nın son yıllarında din anlayışını milli kimliğin bir unsuru kılarak yeniden tanımlamış ve Cumhuriyet'in kuruluş ideolojisine de önemli ölçüde etki etmiştir.

Özetle Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan süreç, Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürme kaygısıyla giriştiği modernleşme hareketlerinin felsefe ve din alanında derin etkiler doğurduğu bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan İslamcılık, Batıcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük gibi fikir akımları, aslında Osmanlı entelektüel hayatını şekillendiren ana tartışmaların birer yansımasıydı. Bu tartışmalar özünde, “Batı’nın bilim ve felsefesi ile Doğu’nun dinî ve kültürel değerleri nasıl bağdaştırılabilir?” sorusuna verilen farklı cevaplar etrafında yoğunlaştı. İslamcılar dine dayanarak modernleşme reçeteleri sunarken, Batıcılar radikal bir sekülerleşme ve batılılaşma programı öneriyordu; Osmanlıcılar ortak vatan idealiyle çok-kültürlü bir düzeni savunurken, Türkçüler milli kimliği merkeze alarak yeni bir toplum projesi geliştirdiler. Bu fikir hareketlerinin her biri, felsefe ile dinin toplumdaki konumunu yeniden tanımlamaya çalıştı.

Ömer Ferit Kam ise bu cereyanlar içinde, İslam’ın ruhu ile modern düşüncenin kazanımlarını birleştirmeyi hedefleyen mütefekkir kimliğiyle temayüz etti. Onun eserleri ve düşünceleri, Osmanlı’nın son döneminde felsefî tefekkür ile dinî düşünce arasındaki dengeleri sağlama çabasının somut örneklerini sunmaktadır. Sonuç itibarıyla, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e uzanan modernleşme süreci Osmanlı aydınları için sancılı ama verimli bir fikrî dönüşüm dönemi olmuş; bu dönemdeki felsefe-din ilişkisine dair tartışmalar, Cumhuriyet Türkiye’sinin fikir hayatını da etkileyecek izler bırakmıştır. Osmanlı entelektüel birikiminin bu kritik evresi, günümüz Türkiye’sinde de modernlik, gelenek, din ve akıl arasındaki dengenin kurulmasında tarihsel bir tecrübe olarak değerlendirilmeye devam edilmektedir.

1.3.2. Batılılaşma ve Geleneksel Yapılar Arasındaki Çatışmalar

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan itibaren giriştiği modernleşme çabaları, Batılılaşma ile geleneksel yapılar arasındaki derin bir çatışmaya yol açmıştır. Osmanlı yöneticileri, Avrupa’nın bilim, teknoloji ve yönetim alanlarındaki ilerlemelerini takip ederek bu gelişmeleri Osmanlı toplumuna adapte etmeye çalışmış, ancak toplumsal, kültürel ve dinî yapılar içinde muhafazakâr kesimler bu reformlara sert tepki göstermiştir (Hanioglu, 2001, s. 145). Özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde eğitim sistemi, hukuk reformları ve devlet yönetimi alanlarında gerçekleştirilen dönüşümler, Osmanlı'nın geleneksel yapısıyla çelişmiş ve iki farklı düşünce biçimi arasındaki çatışmayı

derinleştirmiştir. Ulema sınıfı, medrese eğitimi ve geleneksel Osmanlı sosyal yapısı, Batılı reform hareketleriyle karşı karşıya gelmiş; Batıcı aydınlar ve muhafazakâr kesim arasında süregelen bir fikir mücadelesi yaşanmıştır (Karpata, 2006, s. 267).

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıldan itibaren askerî reformlarla başlayan modernleşme sürecini, 19. yüzyılda idarî, hukukî ve eğitim reformlarıyla genişletmiştir (Shaw, 1976, s. 280). Özellikle III. Selim'in Nizam-ı Cedid hareketi, II. Mahmud'un Sekban-ı Cedid ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) gibi askeri reformları, modernleşme sürecinin ilk önemli adımları olarak kabul edilmiştir (Zürcher, 2020, s. 85). Ancak bu reformlar sadece askerî yapıyla sınırlı kalmamış, devletin genel yönetim anlayışı, hukuk sistemi ve eğitim düzeni de köklü bir değişime uğramıştır.

Hukuki reformlar, Osmanlı Devleti'nin şeri hukuk ile modern Batı hukuku arasında denge kurma çabalarıyla şekillenmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı, bireysel hakları genişleten ve Müslüman olmayan tebaanın haklarını iyileştiren reformları içermiştir (Berkes, 2002, s. 345). Bu fermanlar, Osmanlı vatandaşlarının hukuki statülerini düzenlemeye yönelik girişimler olsa da özellikle şeriat hukukuna bağlı olan ulema sınıfı ve muhafazakâr kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştır (Davison, 1990, s. 221).

Meşrutiyet döneminde çıkarılan 1876 Kanun-ı Esasi, Osmanlı Devleti'nde anayasal bir yönetim sisteminin ilk aşaması olarak kabul edilmiştir. Ancak anayasal monarşi fikri, geleneksel yönetim anlayışıyla bağdaşmadığı gerekçesiyle II. Abdülhamid tarafından 1878'de askıya alınmıştır (Hanoğlu, 2001, s. 189). II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) ile birlikte parlamenter sistem tekrar yürürlüğe girmiş, ancak bu süreçte de ulema ve muhafazakâr kesimler, yönetimde Batı'nın etkisinin artmasını şeriat düzenine aykırı bulmuşlardır (Karpata, 2006, s. 321).

Osmanlı'da modern eğitim reformları ilk olarak II. Mahmud döneminde (1808-1839) başlamış ve Tanzimat ile hız kazanmıştır. Medrese dışında modern eğitim veren okullar açılmış ve özellikle Maarif Nezareti'nin kurulması (1857) ile eğitim alanında köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir (Fortna, 2002, s. 123). Galatasaray Sultanisi (1868), Darülfünun (1870) ve Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi Batılı tarzda eğitim veren kurumlar açılmış, buralarda modern fen bilimleri, matematik, mühendislik ve hukuk gibi dersler okutulmaya başlanmıştır (Somel, 2001, s. 189).

Bu reformlar, geleneksel medrese eğitimi veren ulema sınıfı tarafından büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Medreseler, Osmanlı’da sadece dinî eğitim veren kurumlar değil, aynı zamanda devletin yönetici sınıfını yetiştiren merkezler olduğu için, yeni modern eğitim sisteminin devreye girmesi ulemanın toplumsal ve siyasal gücünü kaybetmesine yol açmıştır (Zachariadou, 2008, s. 142). Özellikle II. Abdülhamid döneminde medreselerin etkinliği artırılmaya çalışılmış, ancak Meşrutiyet ile birlikte modern eğitim anlayışı tekrar güç kazanmıştır (Karpas, 2006, s. 275).

Osmanlı Devleti’ndeki reform süreçlerine ulema sınıfı ve halk kesimi farklı tepkiler göstermiştir. Ulema, Batılılaşma hareketlerini geleneksel İslami değerler için bir tehdit olarak görmüş ve modernleşmeye karşı direniş göstermiştir (Mardin, 2000, s. 212). Geleneksel Osmanlı toplum yapısında ulema sınıfı, sadece dinî rehberler değil, aynı zamanda eğitim sistemi ve hukukî düzenin ana unsurlarından biri olduğu için, modernleşme girişimleri onların otoritesini doğrudan sarsmıştır (Zachariadou, 2008, s. 150).

Meşrutiyet’in ilanı ve anayasal yönetimin kurulması, bazı ulema grupları tarafından şeriat düzenine aykırı bulunmuş ve halkı tahrik eden fetvalar yayınlanmıştır. 31 Mart Vakası (1909), ulema ve muhafazakâr kesimlerin Batılı reformlara tepkisinin en büyük örneklerinden biridir. Meşrutiyet yönetimini eleştiren gruplar, özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin seküler reformlarını “dinsizlik” olarak değerlendirmiş ve ordu içinde isyan çıkartarak yönetimi değiştirme girişiminde bulunmuşlardır (Hanioglu, 2001, s. 224).

Ancak Osmanlı toplumunda Batılılaşma ve modernleşme çabalarına destek veren kesimler de bulunmaktaydı. Özellikle şehirli elit kesim, eğitilmiş gençler ve bazı bürokratlar, reformları Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu için gerekli bir adım olarak görmüşlerdir (Shaw, 1976, s. 284). Meşrutiyet sonrasında Osmanlı basınında da modernleşme karşıtı görüşlerle modernist görüşler arasındaki çatışma giderek belirginleşmiştir (Somel, 2001, s. 217).

Osmanlı’da Batıcı aydınlar, Batı’nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü kabul ederek Osmanlı toplumunun modernleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. Ancak Batıcı aydınların bu görüşleri, muhafazakâr kesim tarafından şiddetle eleştirilmiştir (Berkes, 2002, s. 357). Ahmet Rıza Bey, Abdullah Cevdet, Celal Nuri İleri gibi isimler,

Osmanlı'nın ancak Batı'nın ilmî ve felsefî değerlerini benimseyerek ayakta kalabileceğini savunmuşlardır (Davison, 1990, s. 245).

Muhafazakâr kesim ise Batıcı aydınları, dini ve geleneksel değerleri yok etmeye çalışmakla suçlamış, bu durum Osmanlı entelektüel hayatında uzun yıllar süren bir tartışmaya neden olmuştur. Ömer Ferit Kam, bu tartışmaların merkezinde yer alan isimlerden biri olarak İslami değerleri modern bilimle uzlaştırmaya çalışmış, ancak hem Batıcılar hem de muhafazakârlar tarafından eleştirilmiştir (Mardin, 2000, s. 229).

BÖLÜM 2: ÖMER FERİT KAM'IN DİN ANLAYIŞI

Ömer Ferit Kam, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde İslam düşüncesine yönelik geliştirdiği özgün yorumlarıyla dikkat çeken önemli bir aydındır. Onun din anlayışı, yalnızca geleneksel kaynaklara dayalı bir yorumla sınırlı kalmamış; modernleşme süreci içinde şekillenen fikirler, toplumsal değişimler ve Batı düşüncesiyle kurduğu entelektüel temaslarla beslenmiştir. Kam'ın özellikle vahdet-i vücûd felsefesine olan ilgisi, Mevlâna hayranlığı, Kur'an merkezli din tasavvuru ve dinin toplum üzerindeki inşacı rolüne yaptığı vurgu, onun din anlayışını şekillendiren temel unsurlar arasında yer alır. Bu bölümde Kam'ın İslam düşüncesine yaklaşımı detaylı biçimde incelenecektir.

2.1. ÖMER FERİT KAM VE İSLAM DÜŞÜNCESİ

Ömer Ferit Kam'ın din anlayışı, İslam'ın sadece bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal düzenin inşasında etkili olan bir kültürel dinamik olduğunu kabul eden kapsamlı bir yaklaşıma dayanır. Ona göre İslam, akıl, ahlak ve toplum düzeniyle bütünleşik bir sistem sunmakta, bu yönüyle modernleşmenin de vazgeçilmez bir dayanağı haline gelmektedir (Kam, 2021, s. 7).

Kam'a göre din, kültürün ve medeniyetin temel yapı taşlarından biridir. Bu bakış açısını, özellikle modernleşme süreci içerisindeki toplumların yaşadığı kültürel çözümler bağlamında ele alır. Ona göre Batı'da yaşanan sekülerleşme, dini değerlerin toplumsal etkisini zayıflatırken; Doğu toplumlarında dinin halen merkezi bir rol oynaması, modernleşmenin din ile çatışmadan da sürdürülebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda Kam, başta İslam olmak üzere asimile olmamış semavi dinlerin, bireyleri ve toplumları daha ileriye taşıma gayesi güttüğünü savunur (Kölge, 2022, s. 5).

Ömer Ferit Kam'ın İslam düşüncesine katkısı yalnızca teorik düzlemle sınırlı kalmamış, aynı zamanda uygulamalı alanlara da yansımıştır. Dini değerlerin toplumsal hayattaki işlevine dair görüşlerini kaleme aldığı makalelerinde, İslam'ın modern dünya ile uyum içinde yaşayabileceğini dile getirmiştir. Onun metinlerinde öne çıkan temel tez, dinin modernleşmenin önünde bir engel değil, aksine onu yönlendirecek etik ve kültürel bir rehber olduğu yönündedir. Bu görüşünü, “dinsiz milletlerin yaşama ve ilerleme heveslerinin kırılğan bir seyir izlediği” iddiasıyla desteklediği belirtilir (Kölge, 2022, s. 5; Levend, 1946, s. 43).

Kam, aynı zamanda dinin bireysel boyutuyla da yakından ilgilenmiş, ahlaki arınma ve içsel tefekkür sürecinde dinin rehberliğine büyük önem vermiştir. Tasavvuf geleneğiyle olan yakın ilgisi, bu yönünü pekiştirmiştir. Mevlâna'nın düşüncelerine olan ilgisi, onun tasavvufi bir din anlayışına sahip olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Kam'ın Mevlâna'nın eserlerine duyduğu hayranlık, Farsçaya olan hâkimiyeti sayesinde bu metinleri derinlemesine okuyabilmesine olanak tanımış ve Mevlâna'nın fikirlerini 20. yüzyılın modern din anlayışıyla buluşturmasına imkân sağladığı ifade edilmiştir (Özalp, 2000, s. 3).

Bu çerçevede, Ömer Ferit Kam'ın İslam düşüncesine yaklaşımı, yalnızca geleneksel İslam yorumlarını tekrar etmekten öteye geçmiş, dini bir değişim ve gelişim aracı olarak ele almıştır. Onun bu özgün yaklaşımı, dinin sosyal, kültürel ve bireysel alanlarda dönüştürücü gücünü vurgulayan modern muhafazakâr bir duruşun temsili olarak da değerlendirilebilir.

2.1.1. İslamiyet'in Temel İlkelerine Bakışı

Ömer Ferit Kam, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin önemli İslam düşünürlerinden biri olarak, İslam'ın temel inanç esaslarını klasik öğretilere bağlı kalarak fakat modern düşünceyle de diyalog içinde ele almıştır. İslam inançlarının akıl ve nakil ışığında savunulması gerektiğine inanmış; tevhid (Allah'ın birliği), nübüvvet (peygamberlik ve vahiy), ahiret (ölüm sonrası hayat) gibi iman esaslarını ve bunların ahlak ile ibadet boyutlarını eserlerinde derinlikli bir biçimde işlemiştir (Arslanbenzer, 2020). Kam'ın yaklaşımı, klasik İslam düşüncesinin prensiplerini 20. yüzyılın entelektüel şartlarında yeniden yorumlama çabasını yansıtır. Bu bağlamda Ferit Kam'ın bu temel konulardaki görüşleri incelenmiş ve bunların klasik İslam düşüncesiyle ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tevhid Anlayışı ve Vahdet-i Vücûd: Ömer Ferit Kam, tevhid ilkesini sadece Allah'ın bir tek ilah olduğuna inanmak şeklinde yüzeysel bir kabulle sınırlı görmez; varlığın birliği anlamında daha derin bir metafizik yorumla ele alır. Özellikle tasavvuf düşüncesindeki vahdet-i vücûd felsefesini benimsemiş ve bunu modern terimlerle açıklamaya çalışmıştır. Kam, vahdet-i vücûd öğretisinin İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi mutasavvıfların eserlerinde ifadesini bulan “ırfânî miras” olduğunu belirtir ve bu mirası kendi dönemine aktarmaya gayret eder (Kam, 2021b, s.

78). Onun *Vahdet-i Vücûd* adlı eseri, Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd dergilerinde yayımlanmış makalelerinden derlenmiş olup vahdet-i vücûd ile Batı felsefesindeki panteizm arasındaki farkları ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır (Kam, 2021b, s. 51-54). Kam'ın, bu eserinde, Batı'da panteizm diye bilinen ve “Tanrı ile evreni özdeş sayan” görüşün, İslam'daki vahdet-i vücûd anlayışıyla karıştırılmaması gerektiğini vurguladığı belirtilir. Panteizmde aşkın bir Yaratıcı fikri reddedilerek Tanrı tamamen doğaya içkin görülür; bu yaklaşım ahlâkî sorumluluk kavramını da zayıflatır veya açıklayamaz (Uludağ, 2009, s. 32). Nitekim Kam, panteizmin kötülük problemi ve ahlakın gerekliliği gibi konularda çıkmaza girdiğini belirtir (Kam, 2021b, s. 57). Buna karşılık vahdet-i vücûd, Allah'ın aşkın ve yaratıcı varlığını inkâr eden bir felsefe değildir; tam tersine tek bir yaratıcıya kesin iman esasına dayanır ve İslam dininin bütün temel akîdelerini kabul eder (Uludağ, 2009, s. 31-32) Ferit Kam, iki görüş arasındaki farkın “dinî inancın hayata dönük uygulanabilirliği” olduğunu söyleyerek şu çarpıcı ifadeyi kullanır: “*Felsefecilerin tevhidini görüp İslâm dininden yüz çevirmek ne ise, panteizm denen felsefî sisteme inanan filozofları görüp, vahdet-i vücûdu kabul eden Allah dostlarından yüz çevirmek de odur.*” (Kam, 2021b, s. 54). Bu sözleriyle Kam, vahdet-i vücûd ehlini panteist filozoflarla özdeşleştirip dışlamanın, aslında tevhid inancının hakikatini kavrayamamak olacağını belirtmektedir.

Kam ayrıca vahdet-i vücûdu anlamının ehil rehberlik gerektiren bir “hâl ilmi” olduğunu vurgular; bu tecrübeyi yaşamamış kişilerin bu konuda konuşurken yanılabilirliğini söyler (Kam, 2021b, s. 53). Varlık mertebeleri konusunda İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini inceleyen Kam, Allah'ın zatının aşkın olduğunu, yaratılmış âlemin ise O'nun tecellileri sayesinde varlık kazandığını belirtir (Korkmaz, 2018, s.81). Ancak bu tecelliler (“eşyanın hakikati”) Allah'tan ayrı ve bağımsız birer tanrısal öz değildir; dolayısıyla varlık birliği görüşü içinde Allah'ın mutlak ulûhiyeti korunmakta, kul ile Yaradan arasındaki ontolojik fark aslında bilenler için açıktır. Ferit Kam, bu incelik anlaşılmadığında vahdet-i vücûd düşüncesinin yanlış yorumlanarak kişinin iman dairesinden çıkmasına yol açabilecek tehlikeli bir görüşe dönüşebileceği uyarısını da yapar (Kam, 2021b, s. 53).

Bu eleştirileriyle Kam, klasik dönem tasavvufunun bir parçası olan vahdet-i vücûd anlayışını hem güçlü şekilde savunmuş hem de onu yanlış anlamalardan korumaya çalışmıştır. Onun yaklaşımı, İslam akaidindeki tevhid prensibini tasavvufî tecrübe ile

yorumlama geleneğinin (İbn Arabî, Mevlânâ vb.) Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. Böylece Ferit Kam, tevhid konusunda klasik Ehl-i Sünnet inancına bağlı kalmakla birlikte, bunu tasavvufun terminolojisi ve modern felsefenin kavramlarıyla yeniden ifade etmiştir.

Peygamberlik ve Vahiy Anlayışı: Ferit Kam'a göre nübüvvet kurumu, ilâhî dinlerin temel dayanağıdır ve özellikle İslam'da imanın vazgeçilmez bir rüknüdür. O, peygamberlik olgusunu aklen gerekli görür ve insanlığın ilahî rehberlik olmadan hakikate ulaşamayacağını savunur. Kam, Tanrı'nın mahiyetinin (özünün) insan tarafından bütünüyle bilinmesinin imkânsız olduğunu vurgulayarak, bu konuda ancak peygamberlerin bildirdiklerine inanmak zorunda olduğumuzu söyler (Kam, 2021a, s. 95). İnsan aklı, Allah'ın varlığına dair bazı delillere ulaşabilse de O'nun aşkın hakikatini kavramaktan doğuştan âcizdir; bu durum, “*doğuştan kör birinin renkleri anlayamaması*” gibi bir benzetmeyle açıklanır (Kam, 2021a, s. 96). Bu nedenle Yüce Allah, insanlar arasından seçtiği peygamberler aracılığıyla vahiy göndererek, insanın kendi çabasıyla bilemeyeceği hakikatleri öğretmiştir. Kam, peygamberlerin de nihayetinde birer insan olmalarına rağmen vahye mazhar olmaları sayesinde başka insanların tecrübe edemeyeceği üst düzey bilgilere ve görüş ufkuna sahip kıldıklarını belirtir (Kam, 2021a, s. 95-96). Bu durum, normal insanlar ile vahiy tecrübesine muhatap olmuş elçiler arasında tabii bir fark oluşturur; nitekim peygamberler, adeta karanlıkta kalan insanlara ışık tutan rehberler gibidir Ferit Kam bunu, “karanlıkta yolunu kaybeden birinin, elinde fener taşıyan birini takip etmesi gerektiği” benzetmesiyle açıklar; aynı şekilde insanlar da gayb âlemine dair bilgi sahibi olan peygamberleri takip etmelidir (Kam, 2021a, s. 96).

Kam, vahyin gerekliliğine dair bu yaklaşımıyla klasik İslam kelamcılarının nübüvvele ilişkin “aklın sınırları” tezini modern bir dille yeniden ifade etmektedir. Örneğin, İmam Mâtürîdî ve Gazzâlî gibi alimlerin vurguladığı üzere, insan aklı Allah'ın varlığını kavrayabilse bile, O'na nasıl kulluk edileceği veya ahlâkî hükümlerin detayları konusunda peygamberlerin kılavuzluğuna muhtaçtır Ferit Kam da benzer şekilde, ilâhî vahyin insan idrakinin ötesindeki hakikatleri açıklayan yegâne kaynak olduğunu belirtir. Hatta O, “Allah neden doğrudan doğruya herkese kendini bildirmiyor da peygamberleri aracılı yapıyor?” şeklindeki bir itiraza karşı, insanların manevi hakikatleri idrak kapasitesinin sınırlı oluşunu gerekçe gösterir (Kam, 2021a, s. 95). Ona göre, insanlar arasında dahi zekâ ve anlayış bakımından seviyeler farklıyken (kimi insanlar

diğerlerinden daha üstün kavrayış kabiliyetine sahiptir), bütün insanların mutlak gayb bilgisini doğrudan almaları beklenemez (Kam, 2021a, s. 96). Bu yüzden Allah, insanlar içinden en gelişmiş idrak kabiliyetine sahip bazı şahsiyetleri peygamberlik için seçmiş; onlara vahiy ve ilham yoluyla hakikati öğretmiş ve böylece genelin yolunu aydınlatmıştır. Bu bakış açısı, vahyin “insanlık için bir lütuf ve zorunluluk” olduğu yönündeki klasik İslam düşüncesiyle uyum içindedir.

Ömer Ferit Kam, nübüvvetin önemini vurgularken İslam’a yönelik saldırıların çoğunlukla peygamberlik kurumunu hedef aldığını da tespit eder. Ona göre, İslam düşmanları peygamberliğin güvenilirliğini sarsmaya çalışarak dinin temel direğini yıkmak istemişlerdir (Kam, 2021a, s. 99). Nitekim Kam, Hollandalı müsteşrik Reinhart Dozy’nin Hz. Muhammed hakkında ortaya attığı asılsız iddiaları örnek verir. Dozy, diğer bazı peygamberlerin tarihi şahsiyetini kabul ettiği halde Hz. Muhammed’i (haşa) “sara hastası” veya “meczip” şeklinde nitelemiştir (Korkmaz, 2018, s. 53). Ferit Kam, bu tür iddiaların ilmî olmaktan ziyade kasıtlı bir düşmanlığın ürünü olduğunu belirtir ve Hz. Peygamber’in getirdiği mesajın aklen ve ahlâken mükemmelliğini savunur. Ona göre, nübüvvet müessesesini çürütme gayreti, hakikatte İslam’ın bütününe hedef alan bir tavidir; zira peygamberlik inkâr edilirse dinin temeli çöker (Bulut, 2019, s. 52).

Kam, kendi döneminde bu tür materyalist ve pozitivist söylemlere karşı İslam’ın maneviyatını ve peygamberlik olgusunu müdafaa eden öncülerden biri olmuştur. Vahiy ve peygamberlik anlayışında, klasik İslami öğretiyi esas alıp onu modern eleştirilere cevap verecek şekilde açıklamaya çalışması Ferit Kam’ı dönemin diğer “İslamcı” aydınları arasında özel bir konuma getirmiştir. Nitekim Mehmet Âkif Ersoy, yakın dostu olan Ferit Kam’a eserlerinde dinî hakikatleri akılcı ve edebî bir üslupla savunduğu için “üstad-ı hakîmim” (bilge üstat) diye hitap etmiştir (Kara, 2011, s. 11-12).

Ahret İnancı, Kader ve İnsan Sorumluluğu: İslam inanç sisteminde ahiret (ölümden sonra diriliş ve hesap) ve kader (ilahî takdir) konuları, tevhid ve nübüvvetle birlikte en önemli üç temel esastan biri kabul edilir. Ömer Ferit Kam da eserlerinde ahiret inancının gerekliliğine vurgu yapmış ve özellikle insanın sorumluluğu açısından ahiret fikrinin önemine değinmiştir. Kam’a göre, eğer ölüm ötesi bir hesap ve cezâ-mükâfat dengesi olmasa, dünyadaki ahlâkî düzen anlaşılmaz hale gelir; zira çoğu zaman iyiler karşılığını görmeden, kötüler de cezasını tam almadan bu dünyadan ayrılmaktadır. Bu

nedenle klasik kelâmcıların izinde, ahiret gününün adalet ve hikmet açısından zorunlu olduğunu savunur. Ferit Kam, ahiret inancını inkâr eden materyalist felsefelerin toplumu yozlaşmaya sürükleyeceği uyarısını yapar. Nitekim dinsizlik tehlikesine karşı kaleme aldığı yazılarında, “din ortadan kalkacak olsa insanlarda fazilet namına bir şey kalmaz” diyerek ahiret inancını da içeren dinî imanın, toplumsal ahlâkın temeli olduğunu dile getirir (Bolay, 2001, s. 227). Ona göre, öldükten sonra dirilme ve hesap vereceği inancını taşımayan bir insanın mutlak anlamda erdemli kalması çok zordur; zira ahirete iman, bireyin vicdanında sürekli bir oto-kontrol mekanizması oluşturarak onu kötülükten alıkoyar. Ferit Kam, bu bakış açısıyla bir yandan Gazâlî gibi İslam alimlerinin “*İnsan ruhu ebediyet için yaratılmıştır*” düşüncesini tekrarlar, diğer yandan da Batı’da ahiret inancını yadsıyan akımların insanlığa getirdiği bunalımı gözler önüne sermeye çalışır (Kam, 2021a, s. 99).

Kader ve insan hürriyeti meselesine geldiğimizde, Ferit Kam burada da klasik Ehl-i Sünnet çizgisine uygun dengeli bir görüş benimser. İslam düşünce tarihinde Cebriyye (tam determinist/fatalist yaklaşım) ve Kaderiyye/Mu’tezile (aşırı özgür irade vurgusu) gibi iki uç mezhep ortaya çıkmış ve bunlar ana akımdan ayrılmıştır. Kam, kader konusunda ifrat ve tefritten kaçınır; ne insanı bir robot gibi gören katı determinizmi, ne de ilahî takdiri yok sayan aşırı özgürlükçü yaklaşımı doğru bulur. O, bu iki kavramı modern terimlerle analiz ederek önce tanımlarını yapar: “Determinizm” her olayın nedenini bizzat tabiatın içinde, mekanik sebepler zincirinde gören görüştür; “fatalizm” ise olup biten her şeyi insan iradesinden bağımsız bir takım metafizik güçlere bağlayan körü körüne yazgıcılıktır (Kam, 2021a, s. 128). Ferit Kam, deterministlerin insanı adeta eşya gibi gördüğünü, fatalistlerin ise akılsızca bir cebre inandığını belirtir ve bu iki uç yaklaşımın da İslam’ın öğretilerine uymadığını açıkça ifade eder (Bolay, 2001, s. 227-228). Ona göre insan cüz’î iradeye sahiptir ve bundan dolayı sorumluluk sahibidir; insanın hürriyeti ve iradesi, tıpkı tabiat kanunlarının varlığı gibi, Allah’ın yaratış düzeninin zorunlu bir parçasıdır. Kam şöyle der: “İnsandaki hürriyet, tabiat kanunlarının zarurî oluşu gibi zarurîdir” (Kam, 2021a, s. 142). Bu ifade, insanın özgür iradesinin de Allah’ın koyduğu düzen içinde yer aldığını ve aslında İlâhi irade ile çelişmediğini anlatır. Nitekim klasik kelâmda da benimsenen “*kesb*” (Allah’ın yaratması ile kulun seçiminin birleşmesi) öğretisine paralel biçimde Kam, fiillerin hem ilahî takdire göre gerçekleştiğini hem de kulun iradesinin bu fiillerde pay sahibi olduğunu savunur. Böylece onun kader

anlayışı, “tevekkül” ve “tedbir” dengesini gözeten İslam geleneğiyle uyum içindedir. Örneğin, Ferit Kam “Kader diye anlaşılamayan şey, bizim teşebbüslerimizin neticesidir. Allah akıl ve irade vermiş, makul olan her şeye teşebbüs edelim” diyerek, insanın üzerine düşeni yaptıktan sonra Allah’a güvenmesinin esas olduğunu ifade eder (Erdaş, 2014, s.100). Bu tutum, ne tamamen her şeyi kadere bırakıp çalışmamayı mazur gören fatalizme, ne de kaderi inkâr eden bir serbestliğe prim tanır.

Kam’ın kader ve sorumlulukla ilgili görüşlerinin iyimser bir insan tabiatı anlayışına dayandığı söylenebilir (Bolay, 2001, s. 228). O, insanın iyiliğe yönelimli yeteneklerinin bulunduğunu ve eğer doğru eğitim alırsa fazilete erişebileceğini düşünür. Bu yüzden bütün insan davranışlarını mutlak bir determinizme bağlayıp insanı iradesiz sayan görüşlere karşı çıkar. Tam tersine, ahlaki iyilik için insanın özgürce iyiyi istemesi gerektiğini, bunun da faziletin özü olduğunu dile getirir. Bu yönüyle Ferit Kam, İslam’ın “emanet” (sorumluluk yüklenme) öğretisini hatırlatarak insan iradesinin değerine dikkat çeker (Kam, 2021a, s. 145).

Özetle, Kam’ın kader doktrini, kul fiillerinde hem Allah’ın mutlak hakimiyetini hem de kulun irade hürriyetini bağdaştıran klasik Ehl-i Sünnet anlayışının çağdaş bir yorumudur.

Ahlâkî Değerler ve İbadetin Anlamı: Ömer Ferit Kam, ahlakın temellerini dinde bulur ve ahlâk ile iman arasında kopmaz bir bağ görür. Ona göre tarihte ortaya çıkmış bütün yüksek ahlâk öğretileri, doğrudan veya dolaylı olarak bir peygamberin getirdiği ilahî prensiplere dayanır (Kam, 2021a, s. 99). Nitekim “*ahlakın ilk öğreticileri peygamberlerdir*” diyen Kam, antik filozofların erdem ile ilgili fikirlerinin bile çoğunlukla peygamberlerin yaşadığı veya dinlerinin etkili olduğu çağlarda geliştiğine dikkat çeker (Kam, 1923, s. 9; Bolay, 2001, s. 228). İnsanın “fazilet” dediğimiz ahlâkî yetkinliğe ulaşabilmesi için yalnız aklî muhakeme yeterli değildir; insan fıtratındaki iyilik eğilimlerinin ilahî vahyin kılavuzluğuyla terbiye edilmesi gerekir (Kam, 1923, s. 9). Kam, Emile Boirac’tan çevirdiği *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk* adlı esere yazdığı bir notta, insan ruhundaki eğilimleri ve erdem kavramını psikolojik bir yaklaşımla açıklar. İnsanda üç temel meyil bulunduğunu söyler: “*sevgi*” (duygu yönü), “*bilme arzusu*” (zihnî yön) ve “*kudret istemi*” (irade yönü). Bunlara tekabül eden üç yeti ise *his*, *akıl* ve *fiil* (eylem) güçleridir. Erdem (fazilet), bu meyil ve yetileri düzenli ve dengeli biçimde geliştirmektir;

insan ancak duygularını, bilgisini ve iradesini uyum içinde kullanabildiğinde gerçekten iyi olabilir (Kam, 1923, s. 9). Kam şöyle der: “*İyiliği gerçekleştirmek için onu istemek gerekir ki fazilet de budur.*” (Bolay, 2001, s. 228). Görüldüğü üzere Ferit Kam, ahlak felsefesinde hem dini/ilahi kökenli bir yaklaşıma, hem de insan tabiatına dair felsefi bir analiz yöntemine başvurur. Bu yaklaşım, İslam klasiklerinde görülen akıl ve nakil birlikteliğinin bir devamıdır: Bir yandan Kur’an ve Sünnet’in bildirdiği ahlaki buyrukları esas almak, diğer yandan insanın yaratılışında mevcut duygu ve akıl imkanlarını göz önünde tutmak. Kam’ın ahlak düşüncesi, temelde “dinde temellenen iyimser bir insan görüşü” olarak özetlenebilir (Bolay, 2001, s. 228-229).

Ferit Kam, ibadet kavramına da yalnızca şekilsel bir ritüel boyutunda değil, ahlaki ve manevi gelişimin aracı olarak yaklaşır. Ona göre gerçek ibadet, insanın iç dünyasında bir terbiye ve arınma süreci tesis etmelidir. Bu noktada Kam, tasavvufun önemini vurgular ve tasavvufun İslam’daki ibadet ve ahlak anlayışının özünü oluşturduğunu belirtir. Tasavvufu “*derûnî bir hâl, yaşanan bir edep ve nefis terbiyesi*” olarak tanımlayan Kam, onun büyük ölçüde nakle (vahye ve peygamberî öğretilere) dayandığını ifade eder (Bolay, 2001, s. 230). Bu tanım, ibadetin anlamını Kam’ın gözünde açıklar niteliktedir: İbadet, sadece zahirî hareketlerden ibaret değil, insanın iç dünyasında yaşadığı bir edep hali ve nefisini arındırma mücadelesidir. Kam, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Şems-i Tebrizî gibi mutasavvıfların şariat (kelâm) ile hakikati (tasavvufu) meczettiklerini belirtir; böylece dindarlığın şekilden ibaret kalmayıp ahlaki özle bütünleştiğini gösterir (Bolay, 2001, s. 230). O, Batılı bazı yazarların tasavvufu “sadece vicdanî hissiyata uymak yolu” şeklinde tarif etmelerine karşı çıkar ve İslam tasavvufunun sübjektif bir mistisizm olmadığını, bilakis Kur’an ve Sünnet’e dayalı sayısız manevî hakikatin mektebi olduğunu savunur (Bolay, 2001, s. 230-231). Bu yaklaşım, Kam’ın ibadeti ve manevi hayatı ne denli ciddiyetle ve sistematik bir şekilde ele aldığını göstermektedir.

Neticede Ömer Ferit Kam, ahlâk ve ibadet ilişkisinde klasik İslam düşüncesinin ahlak-iman bütünlüğünü tekrar vurgular. O, dinî değerlerin hayata uygulanması konusunda, teorik tartışmaları pratik terbiye ilkeleriyle desteklemiştir. İbadetin anlamını, kulun Allah’a yönelmesi kadar kendini ıslah etmesi şeklinde de açıklamıştır. Bu yönüyle onun görüşleri, Gazâlî’nin *İhyâ-u Ulûmiddîn*’de yaptığı vurgularla örtüşür: İbadet, kalpteki kötü huyları temizleyen ve yerine erdemleri koyan bir eğitimidir. Ferit Kam da benzer biçimde, namaz, oruç gibi ibadetlerin riyazet yönüne dikkat çeker ve onların ahlaki

erdemleri pekiştirmedeki rolünü ön plana çıkarır. Ayrıca Kam, millî ve manevî değerlerin korunması hususunda da ibadet ve ahlakın toplumu ayakta tutan temel unsurlar olduğunu düşünür. Özetle, Ömer Ferit Kam ahlak anlayışında dine dayalı objektif bir temele inanırken, ibadetin anlamında da manevî tecrübe ve nefis terbiyesinin önemini vurgulamıştır. Bu bakış açısı, onun klasik İslam düşüncesindeki tasavvuf geleneğini modern çağın ihtiyaçlarına uyarlama çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

2.1.2. Akıl ve Nakil Arasındaki Denge

Ferit Kam, dinî ve felsefî konuları ele alırken akıl (rasyonel düşünce) ile nakil (dinî metinler ve vahiy) arasında bir denge kurmaya önem vermiştir. Ona göre, her iki kaynak da insanın hakikate ulaşmasında kritik rol oynar ve birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu dengeyi sağlamak, hem dinî inançların rasyonel temellerini güçlendirmek hem de aklın sınırlarını aşan metafizik konularda naklin rehberliğine başvurmak anlamına gelir (Kam, 2021b, s. 64).

Kam, akıl ve nakil arasındaki ilişkiyi tasavvufî bir perspektifle yorumlar. Özellikle Mevlânâ ve İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıfların görüşlerinden hareketle, aklın soyut kavramları anlamada yetersiz kalabileceğini, bu nedenle keşif ve ilham gibi manevî bilgi kaynaklarının da devreye girmesi gerektiğini savunur. Örneğin, vahdet-i vücûd düşüncesinin tam olarak anlaşılabilmesi için sadece akıl yürütmenin yeterli olmadığını, bu tür derin metafizik konuların "zevk ve şuhud" (manevî tecrübe) ile kavranabileceğini belirtir (Kam, 2021b, s. 52-53). Bu yaklaşım, Kam'ın akıl-nakil dengesinde nakil ve manevî tecrübeye verdiği önemi gösterir.

Ancak Kam, naklin mutlak otoritesini savunurken akli tamamen devre dışı bırakmaz. Aksine, dinî metinlerin akıl süzgecinden geçirilerek yorumlanması gerektiğini vurgular. Özellikle kelam ilminin dinî inançları akılla temellendirme çabasını takdir eder ve bu yöntemin İslâm düşüncesindeki yerini koruması gerektiğini düşünür (Bolay, 2007, s. 28). Ona göre, akıl ile nakil çatıştığında, naklin zahirî anlamının akla uygun bir şekilde te'vil edilmesi (yorumlanması) gerekir. Bu, İslâm düşüncesindeki "aklî te'vil" geleneğine uygun bir tutumdur.

Ferit Kam'ın bu dengeli yaklaşımı, Batılı filozofların katı rasyonalizmine ve İslâm dünyasındaki bazı katı nakilci eğilimlere karşı bir tepki olarak da görülebilir. Örneğin, Voltaire gibi filozofların dinî inançları tamamen akıl dışı olarak nitelemesini eleştirirken

(Levend, 1946, s. 31), diğ er yandan dinî metinleri sorgusuz kabul etmenin de doğru olmadığını savunur. Ona göre, akıl ve nakil birbirini dışlayan değil, tamamlayan unsurlardır. Bu nedenle, dinî hakikatlerin hem aklî hem de naklî delillerle desteklenmesi gerektiğini ö ne sürer (Kam, 2021b, s. 70).

Sonuç olarak, Ferit Kam'ın akıl ve nakil arasındaki denge anlayışı, İslâm düşüncesindeki geleneksel "usul" metodolojisine uygun şekilde, her iki kaynağın da hakikate ulaşmada vazgeçilmez olduğunu kabul eder. Bu yaklaşım, onun hem felsefî hem de dinî düşüncelerinde merkezî bir yer tutar ve modern dönemde akıl-nakil çatışmasına karşı önemli bir alternatif sunar.

2.2. KAM'IN DİNDE ÖZGÜRLÜK VE HOŞGÖRÜ ANLAYIŞI

Ömer Ferit Kam, dinî düşüncesinde özgürlük ve hoşgörü kavramlarına özel bir önem atfetmiştir. Onun bu yaklaşımı, hem İslâm tasavvufunun insan-Allah ilişkisine dair yorumlarından hem de modern dönemde artan dinî çoğulculuk ihtiyacından beslenmektedir. Kam'ın özgürlük anlayışı, bireyin dinî inanç ve ibadetlerini özgürce yerine getirebilmesini temel alırken; hoşgörü yaklaşımı, farklı inanç sistemlerine ve yorumlara saygı duymayı gerektirir (Kam, 2021b, s. 78).

Kam'ın dinde özgürlük anlayışının temelinde, insanın irade sahibi bir varlık olması yatar. Ona göre, Allah insana akıl ve irade vermekle onu sorumlu bir özne kılmıştır. Bu nedenle, dinî konularda zorlama (ikrah) doğru değildir. (Kam, 2021b, s. 80). Ona göre, gerçek iman ancak özgür iradeyle seçildiğinde anlam kazanır.

Hoşgörü konusunda ise Kam, özellikle tasavvuf geleneğinin kapsayıcı yaklaşımını benimser. Mevlânâ ve İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıfların evrensel sevgi ve hoşgörü anlayışından etkilenmiştir (Kam, 2021b, s. 83). Kam'ın Mevlânâ'nın "Kim olursan ol yine gel" sözünü, İslâm'ın farklılıklara açık yönünü vurgulamak için kullandığı da belirtilir (Bolay, 2007, s. 132). Binaenaleyh, hakikat tek olsa bile ona ulaşan yollar çeşitlidir. Bu nedenle, farklı dinî yorum ve uygulamalara saygı gösterilmelidir.

Kam'ın hoşgörü anlayışı, katı mezhepçi yaklaşımları da eleştirir. Özellikle Osmanlı'nın son döneminde artan dinî gerilimlere karşı, itikadî konularda müsamahakâr bir tutum benimsenmesi gerektiğini savunur. Ona göre, mezhepler arasındaki farklılıklar, İslâm'ın zenginliğinin göstergesidir ve bu farklılıklar çatışmaya değil, diyaloga vesile

olmalıdır (Levend, 1946, s. 55). Bu bağlamda, dinî metinlerin farklı yorumlanabilirliğini kabul ederek, tekfirci (başkalarını dinden çıkarmaya yönelik) söylemlerden kaçınır.

Kam'ın özgürlük ve hoşgörü vurgusu, aynı zamanda modern dünyanın getirdiği çoğulculuk ihtiyacına cevap verir. Batı'da yaşanan din ve bilim çatışmalarını gözlemleyen Kam, İslâm dünyasının benzer hatalara düşmemesi gerektiğini belirtir. Ona göre, dinî otoritelerin baskıcı tutumları, genç nesillerin dinden uzaklaşmasına neden olabilir. Bu nedenle, dinî eğitimde özgür düşünceye ve eleştirel yaklaşıma izin verilmelidir (Kam, 2021b, s. 85). Binaenaleyh Ömer Ferit Kam'ın dinde özgürlük ve hoşgörü anlayışı, hem İslâm'ın özünde var olan evrensel değerlerden hem de modern dönemin ihtiyaçlarından beslenir.

2.2.1. İnanç ve İbadet Hürriyetine Yaklaşımı

Kam'ın düşünce sisteminde inanç ve ibadet hürriyeti hem bireysel hem de toplumsal düzeyde korunması gereken temel bir insanlık hakkı olarak değerlendirilmiştir. Kam'ın bu konudaki yaklaşımı hem İslâm'ın evrensel öğretilerine hem de modern çağın insan hakları anlayışına paralel bir çizgi izler (Yılmaz, 2017, s. 235-236). Kam'ın bu görüşü, dinin özünde bir vicdan meselesi olduğu ve zorlamayla gerçek bir inancın oluşamayacağı yönündeki temel İslâmî prensiplere dayanmaktadır. Kam'ın inanç hürriyeti anlayışı, bireysel, toplumsal ve felsefî olmak üzere üç temel boyutta ele alınabilir.

Bireysel Boyut: Kam'a göre, Allah ile kul arasına giren her türlü cebir ve tahakküm hem İslâm'ın ruhuna hem de ahlaki sorumluluğa aykırıdır. Kam, bu görüşünü desteklerken, "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256) ayetini merkeze alır ve bu ilkenin sadece din değiştirme süreçlerini değil, tüm ibadet uygulamalarını da kapsadığını vurgular. Kam, ibadetlerin şekli yönünden ziyade niyet ve samimiyet boyutuna özel önem verir. Ona göre, zorla yapılan ibadetlerin dini bir değeri yoktur. (Kam, 2021a, s.85-86).

Kam'ın ibadet özgürlüğüne yaklaşımı ise iki temel prensibe dayanır: Niyet ve Samimiyet. Kam'a göre ibadet, ancak niyetle anlamlıdır ve bu nedenle her birey, ibadetini baskı altında kalmadan, samimi bir şekilde gerçekleştirebilmelidir. Bu görüş, hadislerde geçen "Ameller niyetlere göredir" prensibinin Kam'ın üslubuyla ifade edilmesi olarak nitelenebilir (Kam, 2021a, s.115). Binaenaleyh Ömer Ferit Kam'ın inanç ve ibadet

hürriyetine yaklaşımı hem geleneksel İslâmî kaynaklara dayanan hem de modern insan hakları söylemiyle uyumlu ve dengeli bir perspektif sunar.

Toplumsal Boyut: Kam, inanç hürriyetini yalnızca Müslümanlar için değil, tüm insanlık için evrensel bir hak olarak savunur. II. Meşrutiyet dönemindeki yazılarında, çok dinli Osmanlı toplumunda farklı inanç gruplarının haklarının korunması gerektiğini ısrarla vurguladığı belirtilmiştir (Yılmaz, 2017, s. 239-240). Kam'ın bu yaklaşımı, modern anlamda din özgürlüğü kavramıyla örtüşmektedir.

Felsefi Boyut: Kam'ın "vicdan hürriyeti" vurgusu, dini inancın temelini oluşturan kişisel sorumluluk ve iradeye yapılan felsefi bir vurguyu yansıtır. Bu bağlamda, John Locke'un savunduğu "vicdan özgürlüğü" kavramıyla paralellik gösterir. Ancak Kam, İslâm'ın bu özgürlüğü zaten Kur'an'ın özünde sunduğunu, Batı'nın bunu çok daha geç keşfettiğini ifade eder (Kam, 2021a, s.97).

2.2.2. Toplumdaki Dini Çeşitliliğe Bakışı

Toplumun çok dinli yapısını derinlemesine tecrübe eden Kam, farklı inançlara sahip bireylerin bir arada yaşadığı Osmanlı coğrafyasında şekillenen bir düşünce dünyasına sahiptir. Dinler arası etkileşimin, çatışmadan ziyade müşterek bir hakikat arayışına dönüşebileceği fikrine inanan Kam hem teorik hem de pratik düzeyde bu çeşitliliğe hoşgörülü bir tutum sergilemiştir. Onun düşüncesinde esas olan; farklılıkların çatışma sebebi değil, hakikatin çeşitli tezahürleri olarak değerlendirilmesidir.

Kam, Osmanlı'nın son dönemindeki çok dinli ve çok mezhepli toplumsal yapıyı yakından yaşamış bir İslâmcı aydın olarak tanınır. Onun yaklaşımında, farklı inanç gruplarına karşı peşin hükümlü olmamak esastır. Nitekim Kam, önyargıdan uzak durmayı tavsiye etmiş; yalnız İslâm düşünürlerinin değil, gayrimüslim düşünürlerin de fikirlerini inceleyip onlardan yararlanmıştır. Bu tavır, onun entelektüel açıdan açık fikirliliğini ve öteki inanç mensuplarının birikimine karşı saygısını gösterir. 1913'te Sebilürreşad dergisi adına Avrupa'ya gönderilerek Batılı "ulema ve felâsife" ile tanışıp gözlemler yapması da farklı inanç çevreleriyle diyaloga verdiği önemi ortaya koyar (Bolay, 2001, s. 272). Avrupa seyahati sonunda kaleme aldığı *Avrupa Mektupları*'nda Kam, Osmanlı toplumunun kendi değerlerini terk edip tamamen Batılılaşmasını eleştirir. Ona göre "Bir Müslüman, bir Osmanlı, bütün maddî ve manevî hayatını bir Avrupalının hayat tarzına uydurursa, modernleşmiş olmaz; ancak Avrupalıya bir Avrupalı daha ilave etmiş olur"

(Kam, 2000, s. 52). Bu ifadeyle Kam, gayrimüslim Batı toplumunu taklit etmek yerine kendi kültürel-dinî kimliğimizi koruyarak gelişmemiz gerektiğini vurgulamış olur. Yani Batı'nın ilim ve fenninden faydalanırken Doğulu (Müslüman) kimliği muhafaza etmeyi gerekli görmüştür. Bu yaklaşım hem ötekine saygı hem de öz değerlere sadakat prensibini yansıtır.

Öte yandan Kam, mezhep farklılıklarına dair değerlendirmelerinde İslâm ümmetinin bütünlüğünü esas almıştır. Tarih boyunca İslâm düşüncesinde kader meselesi etrafında farklı fikir akımları ortaya çıkmış, çeşitli mezhepler doğmuştur (Kam, 2003a, s. 126). Bu tutum, onun itikadî konularda Ehl-i Sünnet çizgisini benimsediğini ve aşırı uç saydığı mezheplere mesafe koyduğunu gösterir. Bununla birlikte Ferit Kam, farklı mezheplerden Müslümanlarla ilmî ve kültürel etkileşime açıktır. Nitekim 1905'te İran'ın İstanbul sefiri Rızâ Dâniş Han'ın Lahey Barış Konferansı için yazdığı Farsça bir şiiri Türkçeye çevirmiş; bu çabası nedeniyle İran hükümetinden Şîr-i Hurşîd nişanı almıştır (Bolay, 2001, s. 272). Bu olay, Şî İran cephesiyle de entelektüel bağlar kurabildiğini ve mezhep farkını kültürel alanda engel görmediğini gösterir.

Kam, gayrimüslimlere yaklaşımında tarihî tecrübeye de dayanır. Osmanlı'nın millet sistemi içinde farklı din mensuplarının barış içinde yaşamasını mümkün kılan hoşgörü mirasına vakıftır. Özellikle din karşıtlığına kıyasla, inançlı olmayı bir kazanım saymıştır. Onun gözünde esas tehlike, herhangi bir dine inanmamak yani dinsizlik idi. *Dinî Felsefî Musâhabeler*'inde iman hakikatlerini aklî delillerle savunurken “dinsizlik tehlikesiyle karşı karşıya bulunan tereddütlü zihinlere” bu durumun vahametini göstermeyi amaçlamıştır. Bu bakımdan o, gayrimüslim de olsalar inanan insanların taşıdığı ortak değerleri önemsiyor; asıl mücadeleyi ise materyalizm ve ateizm gibi inançsızlık akımlarına karşı veriyordu. Nitekim Avrupalıların İslâm'ı fatalist (kaderci) bir din olarak gördüğü şeklindeki yaygın kanıya karşı çıkmış; bunun bir önyargı olduğunu ve gerçeği yansıtmadığını savunmuştur (Kam, 2003a, s. 131). Bu tutumu, gayrimüslim dünyayla diyalogunda yanlış anlamaları düzeltmeye çalıştığını ve İslâm'ın özünü doğru tanıtmayı hedeflediğini göstermektedir.

Ferit Kam'ın dinî çoğulculuk anlayışı, bütün hak dinlerin özde bir olduğuna dair İslâm düşüncesine dayanmaktadır. Ona göre tarih boyunca peygamberlerin tebliğ ettiği dinler, aynı temel ilke ve esasları içerir; hepsi aynı hakikati dile getirmiştir. Kam, insanlık

tarihinde ortaya çıkan yüksek ahlâk ve medeniyet birikimini din olgusundan bağımsız görmez. Bilakis, insanların sahip oldukları maddî-manevî her şeyin, dinin telkin ettiği ilkelerin asırlar boyunca değiştirilip yorumlanmasından ibaret olduğunu ifade eder. Eğer din ortadan kalkarsa insanlarda “fazilet namına bir şey kalmayacağını” vurgular. Bu yaklaşım, farklı dinlere mensup olsalar bile inanan insanların ortak bir hakikat zemininde buluştuklarını göstermektedir. Ferit Kam, ahlâkın temelini dine olduğunu ve ahlâkın ilk öğreticilerinin peygamberler olduğunu belirtir. Nitekim filozofların pek çok fikrinin ortaya çıkışı da genellikle bir peygamberin zuhur ettiği veya dininin toplumda etkin olduğu dönemlere rastlamaktadır (Bolay, 2001, s. 273). Bu bakış açısıyla Kam, dinler arası ortak paydayı vurgular ve bu da onun hoşgörü anlayışının zeminini oluşturur. Farklı inançlara yaklaşımında, her dinin özünde Allah’ın insanlığa ilettiği evrensel mesajın izlerini taşıdığı fikri vardır.

Ferit Kam’ın hoşgörü ve çoğulculuk anlayışını besleyen önemli bir kaynak da tasavvuf geleneğidir. Gençlik yıllarında fikrî bunalımlar yaşayan Kam, sonunda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin *Mesnevî*’si sayesinde aradığı huzuru bulduğunu söyler. Mevlânâ’nın engin hoşgörü ve aşk anlayışı, Kam’ın dünya görüşünü derinden etkilemiştir. Kendisi de tasavvufa yönelerek vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemiş ve bu konudaki eserini kaleme almıştır (Kam, 2003b, s. 78). Vahdet-i vücûd telakkisi, varlığın temelinde birliği ve her şeyin ilâhî tezahürler olduğunu vurgular. Bu metafizik perspektif, farklı din ve inançları da aynı hakikatin çeşitli görünümüleri olarak yorumlamaya müsaittir. Nitekim Ferit Kam, *Vahdet-i Vücûd* adlı eserinde bu kavramı Batı düşüncesindeki panteizmle karşılaştırmalı olarak incelemiştir; Eski Yunan’da, Hristiyanlıkta ve Hint inançlarındaki panteist-monist görüşleri ele alıp İslâm tasavvufundaki yorumla mukayese etmiştir (Uludağ, 2009, s. 30). Bu çalışma, Kam’ın başka dinlerin felsefî birikimine ne denli vakıf olduğunu ve onları anlama çabasını gösterir. Farklı inanç sistemlerinin hakikat arayışlarını objektif bir gözle değerlendirmesi, onun hoşgörüsünün ilmî temellerine işaret eder.

Hoşgörü anlayışının bir diğer vechesi de ilim ve hikmete saygıdır. Ferit Kam, İslâm’ın ilim ve tefekkür geleneğini yüceltirken Batılı fikir akımlarını da yakından takip etmiştir. Voltaire, Leibniz gibi Batılı filozofların bazı görüşlerini irdeleyip onlardan istifade ettiği, kendi eserlerinde bu düşüncelere atıf yaptığı bilinmektedir (Özalp, 2000, s. 139; Bulut, 2019, s. 57). Onun derin bilgi birikimi sayesinde Doğu-Batı kaynaklarını

meczederek ortaya koyduğu yorumlar, dinî çoğulculuğa dair engin bir bakışı yansıtır. Kam'ın, hiçbir zaman tek taraflı bir dogmatizmle hareket etmediği; aksine “her filozof insan tabiatının kanunlarını dikkate almalıdır” diyerek evrensel insanî tecrübeye açık bir felsefe yürüttüğü ifade edilmiştir (Bolay, 2001, s. 272). Bu durum, farklı inanç ve kültür çevrelerinin ürettiği değerleri anlamaya ve ortak insanlık mirası olarak görmeye yönelik bir tavidir. Sonuç olarak, Ferit Kam'ın dinî çoğulculuk ve hoşgörü anlayışı, İslâm'ın tevhid ilkesine ve tasavvufun birleştirici yorumlarına dayanır; özünde bütün sahih inançları Allah'ın hakikatının yansımaları olarak telakki eder.

Ferit Kam, İslâm'ın evrensel hakikatini vurgularken diğer dinlerin hakikatle olan bağını da nispî doğruluklar şeklinde değerlendirmiştir. Örneğin Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin tevhid inancına dayanan aslî öğretilerini kabul etmekle birlikte, zamanla bu dinlerde ortaya çıkan tahrif ve eksikliklere işaret eder. İslâm'ın evrenselliği, bu noktada, diğer dinlerin doğrularını teyit ve yanlışlarını tashih rolüyle kendini gösterir. Kam, *Dinî Felsefî Musahabelerinde* nübüvvetin gerekliliğini izah ederken Hz. Muhammed'den önce de vahyin insanlığı aydınlattığını, ancak insanların bu mesajları zamanla bozduğunu ifade eder (Kam, 2003a, ss. 37-38). İslâm ise önceki vahiyleri onaylayan (müheymin) konumdadır. Bu nedenle Ferit Kam, diğer din mensuplarına İslâm'ın evrensel mesajını iletirken onları hakikate davet eden bir üslup benimser.

İslâm'ın evrenselliği bağlamında Ferit Kam'ın diğer dinlere yaklaşımı, teoride olduğu kadar pratiğe de yansımıştır. Fikir hayatı boyunca İslâm'ın hikmetini ve değerlerini Batı medeniyetine anlatma çabası gütmüştür. 1920'lerde üyesi olduğu *Tetkikât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti*'nin amacı da tam olarak “İslâm'ın hikmetlerini Batı ilimleri ve felsefeleriyle mukayese etmek” şeklinde belirlenmişti (Aytaç, 1984, s. 41).

Ömer Ferit Kam, İslâm'ın evrensel mesajını diğer din mensuplarıyla ilişkilerinde bir davet ve diyalog zemini olarak kullanmıştır. Hayatı boyunca İslâm'ın hakikatini sadece Müslümanlara değil, gayrimüslim muhataplara da anlatmayı görev bilmiştir. Onun Sebilürreşad'da yayımlanan *Avrupa Mektupları* bu bakımdan kayda değerdir: Kam, Avrupa'nın ilmî ve felsefî birikimini takdir ederken, manevî buhranlarını da tespit etmiş ve çözüm olarak İslâm'ın evrensel değerlerine işaret etmiştir (Kam, 2000, s. 45-53). Bu mektuplarda Hristiyan dünyasının İslâm'a dair önyargılarını gidermeye ve ortak insanî değerler temelinde bir anlayış geliştirmeye çalışır.

2.3. DİNİN TOPLUM VE BİREY ÜZERİNDEKİ ROLÜ

Kam'ın düşünce dünyasında din, yalnızca bireysel bir inanç meselesi değil; aynı zamanda toplumsal yapının manevi temellerini oluşturan bir değerdir. Ona göre din, bireyin iç dünyasını inşa ederken toplumsal dayanışma ve birlik duygusunu da pekiştirir. Bu yönüyle din; ahlaki eğitimin, ruhsal olgunlaşmanın ve sosyal adaletin mihenk taşlarından biridir. Özellikle eğitim, terbiyenin bir parçası olarak dinî değerlerle şekillenmeli ve bireyin ruhsal gelişimine rehberlik etmelidir. Kam, bireysel maneviyat ile kamusal fayda arasında güçlü bir bağ kurarak, dini hem ferdî kemâlin hem de toplumsal huzurun anahtarı olarak görür.

2.3.1. Manevi Gelişim ve Eğitimde Dinin Etkisi

Ömer Ferit Kam'a göre eğitim yalnızca zihinsel bir süreç değil, aynı zamanda bireyin ruhunu geliştiren ve onu erdemli bir varlık hâline getiren manevi bir inşa faaliyetidir. Bu noktada din, bireyin iç disiplinini, ahlaki duyarlılığını ve metafizik boyutunu şekillendiren temel unsur olarak öne çıkar. Kam, özellikle tasavvufi kaynaklardan da ilham alarak, insanın ruhsal tekâmülünü eğitimin nihai amacı olarak değerlendirmiştir (Karaman, 2003, s. 122). Bu bağlamda, dini eğitimin yalnızca bilgi aktaran bir faaliyet değil, bireyi olgunlaştıran, onun nefsini terbiye eden ve hakikatle buluşturan bir süreç olduğuna inanır.

Ferit Kam'ın eğitim anlayışı, klasik İslâm düşüncesindeki “terbiye” kavramıyla yakından ilişkilidir. Terbiye, yalnızca çocukluk dönemine özgü bir disiplin değil, hayat boyu süren bir gelişim sürecidir. Bu süreçte din, bireyin kalbî yönünü ihmal etmeyen bütüncül bir yaklaşımın parçası hâline gelir. Kam'a göre hakiki eğitim, insanın hem aklını hem de kalbini hedef almalı, bu iki boyutu bir arada beslemelidir (Özsoy, 2001, s. 98).

Eğitimde dinin etkisini merkeze alan bu yaklaşım, aynı zamanda bireysel özgürlükle de uyumludur. Kam, bireyin manevi gelişimi için zorlayıcı değil, ikna edici ve içselleştirmeye dayalı bir dinî eğitimi savunur. Zira ona göre zorla kazanılan bilgi ya da inanç, gerçek bir ruhsal dönüşüm sağlamaz. Bu açıdan bakıldığında, Ferit Kam'ın eğitime dair görüşleri hem modern pedagojiye yakınlık gösterir hem de İslâm ahlak felsefesiyle temellenir (Demirci, 2010, s. 41).

Ömer Ferit Kam'ın düşünce sisteminde din, bireyin manevi gelişimini yönlendiren ve eğitimi ahlak temelli bir sürece dönüştüren temel dayanaklardan biridir.

Onun bu yaklaşımı, modernleşme süreci içerisindeki Osmanlı düşünce dünyasında dinin eğitimle yeniden anlamlandırılmasına yönelik özgün katkılar sunar.

2.3.2. Toplumsal Dayanışmada Din Faktörü

Ömer Ferit Kam'ın düşüncesinde din, bireylerin içsel gelişimi kadar toplumsal bütünleşmenin de temel dinamiklerinden biridir. Ona göre bir toplumun uzun vadeli varlığını ve istikrarını sağlayan şey, yalnızca hukuki veya siyasal kurumlar değil, aynı zamanda ortak ahlaki değerler ve maneviyat temelli bir birlikteliktir. Kam, dinin bu işlevsel yönünü, bireyleri sadece Allah'a değil birbirlerine karşı da sorumlu kılan bir toplumsal bilinç olarak yorumlar (Kam, 1923, s. 51). Bu bağlamda din, ferdin yalnızlığını aşmasını sağlayan ve onu toplumsal bütünü aktif bir parçası hâline getiren içsel bir bağ kurar.

Ferit Kam, özellikle İslam'ın cemaat ve yardımlaşma vurgularına dikkat çeker. Ona göre zekât, sadaka, kurban gibi ibadetler sadece bireysel dindarlığın birer göstergesi değil, aynı zamanda sosyal adaletin sağlanmasında işlevsel araçlardır. Bu tür ibadetler aracılığıyla toplumun güçlü bireyleri zayıflarla dayanışma içerisine girer; böylece zengin-fakir uçurumu manevî bir sorumlulukla dengelenmiş olur. Din, bu yönüyle toplumsal kutuplaşmayı azaltan, bireyler arası empatiyi artıran ve sınıflar arasında bağ kuran bir zemin oluşturur (Küçük, 2013, s. 144).

Ayrıca, Ferit Kam'ın “maneviyat eksenli sosyoloji” yaklaşımında, toplumun ahlaki dokusunu koruyan en güçlü unsurun din olduğunu vurguladığı görülmektedir. Onun anlayışına göre, ahlaki yozlaşma ve çözülme tehlikesi ancak sağlam bir dinî bilinçle bertaraf edilebilir. Bu çerçevede din, bireyin sorumluluğunu sadece kendisine değil, ailesine, komşularına, milletine ve hatta tüm insanlığa karşı duyduğu bir vecibe hâline getirir (Çevik, 2004, s. 188).

Modernleşmenin getirdiği bireyselleşme ve toplumsal çözülme karşısında Ferit Kam'ın din anlayışı, “maneviyat temelli dayanışma toplumu” modeliyle dikkat çeker. Ona göre sadece yasalarla değil, bireylerin vicdanlarıyla da desteklenen bir sosyal düzen inşa edilebilir. Bu ise dinin ahlaki ve sosyal yönünün içselleştirilmesiyle mümkündür. Din, sadece fertleri değil, nesilleri de ortak bir bilinçte buluşturur; bu da hem tarihî sürekliliği hem de kültürel uyumu sağlar (Toprak, 2005, s. 76).

Sonuç olarak, Ömer Ferit Kam’a göre din; bireyin manevî dünyasını inşa etmenin yanı sıra toplumsal dayanışma, yardımlaşma, güven ve karşılıklı sorumluluk duygusunun kaynağıdır. Toplumu bir arada tutan en güçlü harcın dinî değerler olduğuna inanan Kam, dinin toplumsal düzlemde adalet ve huzur üretici bir unsur olarak yeniden inşa edilmesi gerektiğini savunur.

2.4. MODERNLEŞME SÜRECİNDE DİN VE GELENEKSEL YAPILAR

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan modernleşme süreci, dinin toplumsal konumunda köklü dönüşümler yaratmıştır. 19. yüzyıl Tanzimat reformlarıyla başlayan Batılılaşma hamlelerinde dahi meşruiyet zemini büyük ölçüde İslam üzerine oturtulmuş; ancak zamanla laikleşme yönünde adımlar hız kazanmıştır (Berkes, 2008, s. 193-200). Özellikle II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde “nasıl ve ne ölçüde modernleşileceği” sorusu aydınlar arasında yoğun tartışmalara yol açmıştır (Kara, 2009, s. 236). Bu dönemde İslamcılar, “Hem Batılılaşalım hem de Müslüman kalalım” paradigmasını savunarak gelenek ile modern değerleri bağdaştırma arayışına girdiler (Kara, 2009, s. 238). Sonuç olarak, din ile devlet ilişkileri ve geleneksel kurumların rolü, erken Cumhuriyet yıllarında radikal biçimde yeniden tanımlandı. Aşağıda, bu dönüşüm sürecinde dinin kamusal alandaki yerinin daralması ve laiklik uygulamaları ile ortaya çıkan tartışmalar ile geleneksel ve modern değerlerin uzlaştırılması çabaları ele alınacaktır.

2.4.1. Din ve Sekülerleşme Tartışmaları

II. Meşrutiyet’in sonu ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında, devlet politikaları dinin kamusal alandaki etkisini önemli ölçüde sınırlamıştır. 1924’te hilafetin kaldırılması, Şeriye ve Evkaf Vekâleti’nin ilgasıyla yerine Diyanet İşleri Reisliği’nin kurulması ve tekke-zaviyelerin kapatılması (1925) gibi adımlarla laiklik ilkesi kurumsallaştırılmıştır (Korkmaz, 2018, s.11). Geleneksel şer’î hukuktan modern laik hukuka geçiş hızla gerçekleşmiş; 1926’da yürürlüğe konulan Medenî Kanun ile çok eşliliğin yasaklanması, kadınlara tek taraflı boşanma hakkının tanınması ve evliliğin medeni nikâhla yapılması gibi düzenlemeler, aile hukukunu şeriat zemininden çıkarmıştır (Lewis, 2007, s. 273-280; Berkes, 2008, s. 431-439). Bu dönemde ulema sınıfının konumu da kökten değişime uğramıştır. Osmanlı’da şeyhülislâm ve kadılar aracılığıyla yasama-yargı süreçlerinde etkin olan din adamları, Cumhuriyet’le birlikte resmî statülerini yitirdiler. Medreselerin

kapatılması ve Din İşleri'nin sadece Diyanet çatısı altında sınırlandırılması sonucunda, ulemanın toplumsal nüfuzu ciddi biçimde daraldı (Lewis, 2007, s. 416-418). Laik yönetim, dini özel hayat alanına çekmeyi hedefleyen bir dizi inkılâp yaparken, ezanın Türkçe okunması (1932) gibi sembolik uygulamalarla da kamusal alanda dinî görünürlüğü azaltmaya çalıştı (Berkes, 2008, s. 498-502).

Bu sekülerleşme hamleleri, dönemin muhafazakâr ve İslamcı aydınları arasında yoğun tartışmalara yol açmıştır. Ömer Ferit Kam, II. Meşrutiyet'in İslamcı düşünürlerinden biri olarak, dinî alanın bu şekilde daraltılmasına eleştirel yaklaşımlar arasındadır. Onun yazıları incelendiğinde, pozitivist ve materyalist fikir akımlarına karşı İslam'ın manevî ve metafizik değerlerini savunduğu görülür. Nitekim Cumhuriyet'in başlarında Celal Nuri gibi materyalist görüşleriyle tanınan fikir adamlarına karşı, Ferit Kam "İslam namına ruhaniliği ve metafiziği müdafaa eden ilk müellif" olarak ortaya çıkmıştır (Arslanbenzer, 2020, s. 7). Kam, bilim ve felsefenin, toplumun vicdanında yer etmiş inançları bütünüyle geçersiz sayamayacağını, aksine bu inançların köken ve anlamlarını açıklamak durumunda olduğunu ileri sürer (Bolay, 2001, s. 273). Ona göre salt akıl ve tecrübe ile yetinen pozitivism, insanın aşkın değerlerini kavrayamaz; felsefe insan tabiatındaki manevi ihtiyaçları da dikkate almalıdır (Bolay, 2001, s. 273). Bu yaklaşım, Ferit Kam'ın laikleşme eğilimlerine karşı duruşunu yansıtır: dinî inanç ve değerlerin, modern toplumda bile vazgeçilmez bir hakikat boyutu taşıdığını vurgulamıştır. Nitekim 1933 Üniversite Reformu ile birçok geleneksel akademisyen gibi Ferit Kam da görevden uzaklaştırıldığında, bu durum seküler rejimin eski ulema kuşağını dışladığının bir göstergesiydi (Arslanbenzer, 2020). Ferit Kam kalan yıllarında resmi görevlerinden tecrit edilmiş olsa da dinî-felsefî yazılarıyla manevi değerlerin önemini savunmaya devam etti. Örneğin *Dinî ve Felsefî Musâhabeler* adlı eserinde ve çeşitli makalelerinde, modern dünyada ahlâk ve maneviyat krizine dikkat çekerek İslam'ın bu alandaki rehberliğinin ihmâl edilmemesi gerektiğini dile getirmiştir (Korkmaz, 2018, s. 73-74).

Sonuç olarak, Ömer Ferit Kam, sekülerleşmenin hız kazandığı bir dönemde dinî alanın daralmasına itiraz eden, İslam'ı çağdaş hayatın dışında tutma girişimlerine karşı fikir üreten bir aydın olarak öne çıkar. Onun tavrı, dinin kamusal hayattan tamamen çekilmesine karşı "manevî cephenin müdafaası" şeklinde özetlenebilir.

2.4.2. Geleneksel Değerler ile Modern Değerlerin Uyumlaştırılması

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde yalnız din-devlet ilişkileri değil, geleneksel toplumsal değerler de ciddi sınamalardan geçmiştir. Batılı yaşam biçimi ve fikirler yaygınlaştıkça, eğitim, aile yapısı ve toplumsal cinsiyet rollerinde eskiyle yeni değerler arasında çatışmalar doğmuştur. Örneğin, eğitim alanında medrese ile mektep ikiliği ortaya çıkmış; 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim tek çatı altında toplandığında, geleneksel dinî eğitim yerini laik ve bilimsel müfredata bırakmıştır. Bu dönüşüm, kuşaklar arası değer farklılıklarını derinleştirirken, bir yanda Batı tarzı seküler eğitimi benimseyenler, diğer yanda geleneksel dinî eğitimin yok oluşuna üzülenler toplumda ayrı kutuplar yaratmıştır (Berkes, 2008, s. 391-400). Aile ve kadının toplumsal konumu da modern değerler lehine yeniden tanımlanmıştır. 1926 Medenî Kanunu'nun getirdiği yenilikler –resmî nikâh zorunluluğu, tek eşlilik, kadınlara miras ve boşanma hakları vb.– geleneksel İslami aile yapısından önemli bir kopuş anlamına geliyordu. Bu durum, kadınların eğitimi ve kamusal yaşama katılımı konusunda yeni imkanlar doğururken, tutucu çevrelerde “aile düzeni bozuluyor” endişesine yol açmıştır (Zürcher, 1995, s. 215-218). Benzer şekilde, kılık kıyafet devrimi (1925) ve kadınların toplumsal görünürlüğünün artması, kültürel değerlerde çatışma yaratan bir diğer alandı. Özetle, modernleşme ile birlikte Türkiye’de seküler ve geleneksel değerler arasında sert bir gerilim yaşanmış; ancak aynı zamanda bu ikisini uyumlaştırma çabaları da görülmüştür.

Ömer Ferit Kam, bir Osmanlı münevveri olarak bu değer dönüşümlerini bizzat tecrübe etmiş ve İslami değerler ile modern dünyanın kazanımlarını uzlaştırmaya yönelik fikirler geliştirmiştir. Onun yaklaşımı ne moderniteyi bütünüyle reddetmek ne de Batı’yı kayıtsız şartsız taklit etmek şeklinde özetlenebilir. Nitekim Ferit Kam, 1913'te Avrupa'ya yaptığı seyahatte gözlemlediklerini Sebîlürreşâd'da yayınladığı “Avrupa Mektupları” serisinde değerlendirirken, Batı'nın teknik ilerlemesini ve disiplinli çalışma ahlakını hayranlıkla anlatmış, buna karşılık Osmanlı toplumunun geri kalışını “Batı'nın üretim ve bilimdeki gelişmelerini yeterince örnek almamasına” bağlamıştır (Bulut, 2022, s. 450-452). O, Avrupa medeniyetinin yükselişinde tarım, sanayi ve eğitimde sağlanan ilerlemelerin ve toplumdaki çalışma disiplininin temel rol oynadığını vurgular; Osmanlıların ise daha ziyade Batı'nın kültürel kurumlarını yüzeysel biçimde taklit ettiğini eleştirir (Bulut, 2022, s. 453).

Ferit Kam, “medeniyetten uzaklaşmanın Müslümanları helak uçurumuna yaklaştırdığını, tek çıkar yolun ileri gitmiş milletlerin izinden yürümek olduğunu” açıkça belirtmiştir (Bulut, 2022, s. 454). Ancak bunu söylerken kastedilen, Batı’nın ilim, teknik ve düzen anlayışını almak fakat öz kültürel ve dinî kimliği muhafaza etmektir. Gerçekten de Ferit Kam’ın modernleşme anlayışı, “İslami temellere riayet ederek teknik ve kültürel alanlarda dengeli bir yenileşmeye gitmek” şeklinde formüle edilebilir (Bulut, 2022, s. 454-455).

Ona göre devlet, milletin terakkisi için öncü rol oynamalı; tarımda verimlilik, sanayide üretim artışı, eğitimde kalite gibi kalkınma hamleleri, İslam’ın ahlaki ve toplumsal prensipleriyle çelişmeden gerçekleştirilmelidir (Bulut, 2022, s. 449-451). Ferit Kam’ın felsefî ve ahlâkî yazıları da bu uzlaşmacı çizgiyi destekler. Örneğin Batı düşüncesine dair yaptığı tercümeler (Emile Boirac’tan *İlm-i Ahlak* gibi) ve kendi kaleme aldığı *Dinî Felsefî Musâhabeler*’de, bir yandan modern felsefeyi yakından takip ederken diğer yandan ahlakın fitrî ve manevi temellerine vurgu yapmıştır. Kam, hakikî terakkinin maddi gelişme ile maneviyatın bir arada götürülmesiyle mümkün olacağını savunmuştur.

Onun entelektüel duruşu, İslam’ı çağdaş değerlerle çatıştırmak yerine, İslami düşüncenin evrensel prensipleri ile modern dünyanın bilimsel-akli kazanımlarını buluşturmak yönündedir (Bulut, 2022, s. 455). Nitekim Bulut, Ferit Kam’ın bağlı bulunduğu İslamcılık ideolojisi içinde “selektif, titiz ve rasyonel bir Batı değerlendirmesi” yaklaşımını temsil ettiğine dikkat çeker (Bulut, 2022, s. 456). Bu yaklaşım, Türk muhafazakâr düşüncesinde bir bilge tavrı olarak da değerlendirilmiştir (Kölge, 2022, s. 98-100).

Ömer Ferit Kam, geleneksel İslami değerleri koruyarak modernleşmeyi gerçekleştirme çabasının özgün bir temsilcisidir. Onun düşüncesinde modern bilim ve teknik ile maneviyat ve ahlak birbirini dışlayan unsurlar değildir. Aksine, Kam’a göre İslam, çalışkanlık, disiplin, dürüstlük gibi modern ilerlemenin gerek şartı olan değerleri zaten teşvik etmektedir (Bulut, 2022, s. 454). Bu nedenle İslam’ın ruhuna uygun bir terakki, toplumun maddi ve manevi gelişimini birlikte gözetmelidir.

Ömer Ferit Kam’ın entelektüel mirası, geleneksel yapılar ile modern değerler arasında uyum arayışının erken Cumhuriyet dönemindeki önemli örneklerinden birini sunmaktadır. Onun benimsediği dengeci tutum, “Batı’nın ilmini alıp özümüze uygun

şekilde kullanma” düşüncesiyle özetlenebilir ki bu, Osmanlı-Türk modernleşme tecrübesinde din ile modernlik arasında kurulan hassas dengeyi anlamak açısından mühim bir perspektiftir (Bulut, 2022, s. 449; Kara, 2009, s. 260).

BÖLÜM 3: ÖMER FERİT KAM'IN FELSEFE ANLAYIŞI

Bu bölümde, Ferit Kam'ın felsefeye yaklaşımı çok yönlü bir biçimde ele alınacaktır. Öncelikle onun düşünsel temellerini oluşturan kaynaklar, Doğu ve Batı felsefelerinden etkilenimi ve insan-evren-Tanrı ilişkisine bakışı incelenecek; ardından metafizik, bilgi ve ahlâk felsefesi konularındaki görüşleri detaylandırılacaktır. Son olarak felsefe ile din arasındaki ilişkiyi nasıl kurduğu ve akıl ile vahiy arasında nasıl bir denge önerdiği değerlendirilecektir. Böylece, Ferit Kam'ın felsefe anlayışı hem döneminin entelektüel tartışmaları hem de günümüz için taşıdığı anlam açısından kapsamlı bir şekilde ortaya konmuş olacaktır.

3.1. FELSEFİ DÜŞÜNCELERİNİN TEMELLERİ

Ömer Ferit Kam, klasik İslâm eğitiminden gelen bir alim olarak Doğu'nun seçkin irfanı ile Batı'nın fikrini harmanlamayı başarmıştır (Fikriyat, 2025). Kam, küçük yaşlardan itibaren hem geleneksel dinî ilimleri hem de modern bilim ve felsefeyi öğrenmeye yönelmiş, böylece döneminin *mâneviyatçı-idealist* düşünce ekolünün önde gelen temsilcilerinden biri haline gelmiştir (Bolay, 2001, s. 272). Onun felsefî düşünce dünyasının temellerini anlamak için yetiştirdiği entelektüel ve eğitimsel ortamı incelemek önemlidir. Bu bağlamda Kam'ın klasik medrese eğitimi, II. Meşrutiyet dönemi entelektüel iklimi, Batı felsefesine dair tercüme ve incelemeleri, Doğu-İslâm düşünce geleneğinden (özellikle Meşşâîlik, İsrâkîlik ve tasavvuf) aldığı etkiler ile tasavvuf geleneği ve vahdet-i vücûd anlayışı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Aşağıda, bu unsurların Ömer Ferit Kam'ın felsefî düşünce yapısını nasıl şekillendirdiği akademik bir yaklaşımla incelenecektir.

Ömer Ferit Kam'ın düşünce yapısının temellerinde, aldığı *klasik medrese eğitimi* ve geleneksel öğrenim önemli bir yer tutar. Kam, Fatih Camii'ndeki medrese derslerine devam ederek 1905 yılında Mustafa Âsım Efendi'den icâzetname (diploma) almıştır (Arslanbenzer, 2020). Bu eğitim sürecinde Arapça ve Farsçayı ileri düzeyde öğrenmiş, ayrıca özel hocalardan Fransızca dersleri alarak Batı dillerine de vakıf olmuştur (Arslanbenzer, 2020, s.12). Klasik medrese geleneği, Kam'a İslâm ilimleri (kelâm, tefsir, hadis) yanında felsefe, mantık ve edebiyat gibi alanlarda da sağlam bir altyapı kazandırdı. Nitekim genç yaşlardan itibaren eski divan edebiyatı metinlerini okuyan, klasik kaynakları inceleyen; simya ve kimyadan astrolojiye, mitolojiden tarihe, kelâmdan

tasavvufa pek çok alanda derin bilgi edinen Kam, çalışmalarını din, tasavvuf, felsefe ve edebiyat sahalalarında yoğunlaştırmıştır (Kayacan, 2006, s.172).

Medrese öğreniminin Kam'a kazandırdığı *entelektüel miras*, onun felsefî düşüncesine metodolojik bir temel de sağlamıştır. Örneğin, geleneksel kelâm eğitimi sayesinde akıl ve nakil dengesini gözetten bir yaklaşım geliştirmiştir. *Dinî ve Felsefî Musâhabeler* adlı eserindeki sohbetlerde, dinî inanç konularını aklî ve naklî deliller ışığında ele alması bu etkiye işaret eder (Kam, 1974, s.85). Kam, felsefenin halkın kadim inançlarını toptan geçersiz kılamayacağını, bilâkis bu inançların kaynak ve gerekçelerini açıklaması gerektiğini savunmuştur (Bolay, 2001, s.272). Bu tutum, onun medrese kökenli bir âlim olarak geleneğe saygı duyan ancak eleştirel aklı da kullanan sentezci tavrını yansıtır. Sonuç olarak, Ömer Ferit Kam'ın klasik eğitim ve medrese geçmişi, onun entelektüel ufkunu genişletmiş; İslâm düşüncesinin tarihî birikimine vâkıf, çok yönlü bir filozof yetişmesinde belirleyici olmuştur (Değirmençay, 2006, s. 171).

Ömer Ferit Kam'ın felsefî görüşleri, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminin özgürleşen entelektüel ikliminde şekillenmiştir. Bu dönem Osmanlı-Türk fikir hayatında, *din, bilim ve felsefe alanında köklü soruların tartışıldığı, Doğu ile Batı arasında köprüler kurulmaya çalışıldığı* bir dönüşüm devridir (Yıldız, 2020). Kam da bu ortamın aktif bir öznesi olmuş, İslâmcı aydınlar olarak anılan ve Doğu-Batı sentezini hedefleyen entelektüel zümre içinde yer almıştır (Kara, 1987, s.12). Mehmet Âkif Ersoy gibi isimlerle yakın dostluk kuran Kam, bu çevrenin bir üyesi olarak Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd dergilerinin sürekli yazarları arasına katılmıştır (Arslanbenzer, 2020). 1908 sonrasında bu dergilerde yayımladığı makalelerinde dinî ve felsefî konuları ele almış; özellikle materyalizm, pozitivizm ve ateizm gibi akımlar karşısında İslâm düşüncesini savunmayı amaçlamıştır (Bolay, 2001, s.272).

II. Meşrutiyet'in sağladığı görece özgür düşünce atmosferi, Kam'ı dönemin fikrî meselelerine çözüm aramaya sevk etmiştir. Bir yandan Osmanlı aydınları arasında yaygınlaşan pozitivist ve materyalist fikirlere eleştirel yaklaşıp bunların boşluklarını ortaya koyarken, diğer yandan Batı'dan gelen yenilikleri tamamen reddetmeden değerlendirmeye çalışmıştır. Örneğin Kam, dönemin ünlü materyalist aydını Celâl Nuri'nin metafiziği bütünüyle inkâr eden görüşlerine karşı bir dizi eleştirel yazı kaleme almıştır. Bu yazılarında insan düşüncesinin metafizikten bütünüyle kopamayacağını,

evrende ilahî bir vahdet ve düzen bulunduğunu vurgulayarak (Kam, 1913, s.45) Celâl Nuri'nin tek taraflı bilimci yaklaşımına itiraz etmiştir. Kam'a göre, kâinatta görülen düzenin anlaşılması için kusursuz bir Tanrı fikri zorunludur; zira dinden kopuk bir bilim ve ahlâk anlayışı, insanlığı felakete sürükleyecektir (Kam, 1913, s.47). Bu bakış açısıyla o, II. Meşrutiyet devrindeki inanç buhranına karşı iman ve aklı uzlaştıran bir çıkış yolu önermiştir.

Bu dönemin Kam'a bir diğer etkisi de pratik tecrübe kazanması olmuştur. 1913'te devlet tarafından Avrupa'ya gönderilen Ömer Ferit Kam, orada dönemin Batılı ulema ve filozoflarıyla tanışıp görüşmeler yapmış, gözlemlerini “*Avrupa Mektupları*” başlığıyla Sebîlürreşâd'da yayımlamıştır (Arslanbenzer, 2020). Bu deneyim, Kam'ın ufkunu genişletmiş; Batı'daki düşünce akımlarını yakından görerek kendi toplumunun meselelerini mukayeseli bir yaklaşımla değerlendirmesine imkân tanımıştır. Özetle, II. Meşrutiyet'in özgür ve tartışmacı entelektüel ortamı, Ömer Ferit Kam'ın fikrî gelişimini hızlandırmış; İslâm geleneğine bağlı kalarak modern sorunlara çözüm arayan özgün felsefî tutumunu pekiştirmiştir (Fikriyat, 2022).

Ömer Ferit Kam, Doğu kültürüyle yoğrulmuş bir mütefekkir olmakla birlikte, Batı felsefesini yakından takip etmiş ve bu alanda önemli tercümeler yapmıştır. Özellikle *Fransız düşünür Émile Boirac*'ın eserlerine olan ilgisi dikkat çekicidir. Kam, uzun yıllar görev yaptığı Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda edindiği dil becerileri sayesinde, Boirac'ın ünlü *Cours Élémentaire de Philosophie* (Felsefeye Giriş Dersleri) adlı eserinin bazı kısımlarını Osmanlı Türkçesine kazandırmıştır. Bu çerçevede “Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk” (Felsefenin Temellerinden Ahlâk Bilimi) adlı çevirisi 1923'te Ankara'da yayımlanmış; eserin ahlâk bölümünü tercüme etmekle kalmayıp kendi dipnot ve ekleriyle zenginleştirmiştir (Boirac & Kam, 1923, s.9). Yine Boirac'ın metafizik konusundaki görüşlerini içeren bölümü “İlm-i Mâ Ba'de't-Tabâ” adıyla Türkçeye çevirmiş; bu eser de Kam'ın vefatından hemen önce, 1943 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.

Kam'ın tercüme faaliyetleri salt dil çevirisi olmayıp, aynı zamanda eleştirel bir inceleme niteliği taşır. Nitekim *İlm-i Ahlâk* çevirisinde, ahlâk ve insan tabiatı arasındaki ilişkiyi değerlendiren özgün notlar düşerek Batılı bir metni İslâm düşüncesinin kavramlarıyla yorumlamıştır. Bu sayede Batı felsefesindeki kavramlarla İslam'ın ahlâk anlayışı arasında bir köprü kurmayı hedefler. Kendi notunda insan ruhundaki üç meyil

(sevgi, bilgi arzusu, kudret arzusu) ve bunların karşılık gelen üç meleke (his, akıl, fiil) tasnifi yaparak, insanın kemâlini bu unsurların dengeli geliştirilmesinde görmüştür (Kam, 1930, s. 9). Bu yaklaşım, Kam’ın Batılı etik teorileri bile geleneksel hikmet perspektifiyle okuduğunu gösterir.

Öte yandan, Kam Batı düşüncesine eleştirel bir gözle yaklaşmayı da bilmiştir. Gençlik yıllarında bir dönem Voltaire hayranlığı duyacak kadar Batı düşüncesine ilgi duymuşsa da ilerleyen yıllarda pozitivizm ve materyalizm gibi akımların tek boyutlu yönlerini sert biçimde tenkit etmiştir. Onun *Hall-i Mesele-i Tabiat* başlıklı eserinin, tabiatçılık ve bilimcilik iddialarına bir cevap mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kam, Hint ve Çin felsefelerine dair de bilgi sahibi olup bu uzak doğu düşüncelerine dair de notlar tutmuş, böylece Batı dışı felsefi birikime de değer vermiştir (Yılmaz, 2010, s.88). Sonuç olarak, Ömer Ferit Kam çeviri ve telif faaliyetleriyle Batı felsefesini Osmanlı entelektüel hayatına taşıırken, eleştirel ve mukayeseli analizler yaparak İslâm düşüncesini zenginleştirmeyi başarmıştır (Arslanbenzer, 2020). Onun bu gayreti, doğup büyüdüğü medrese kültürünün sağlam temelleri üzerinde yükselen açık görüşlü bir entelektüel tavrının göstergesidir.

Ömer Ferit Kam’ın fikirlerinin diğer boyutunu, Doğu-İslâm düşünce geleneğinden aldığı derin etkiler oluşturur. Kam, daha on yedi-on sekiz yaşlarındayken İslâm filozoflarının ve mutasavvıflarının eserlerini okumaya başlayarak kendisini bir arayış içine sokmuştur (Bolay, 2001, s.271). Klasik felsefe tarihimizi iyi bilen Kam, İslâm dünyasında Meşşâî (Aristocu/İbn Sînâcî) ve İşrâkî (İşrakî/Sühreverdî geleneği) ekollerin birikimini özümsemiştir. Doğrudan kaynaklarda Meşşâîlik-İşrâkîlik terimleri zikredilmese de “Doğu’nun önde gelen filozofları”nı okuduğu kaydı, onun Farabî, İbn Sînâ, Sühreverdî gibi isimlere vakıf olduğuna işaret eder. Nitekim çağdaşı birçok Osmanlı mütefekkeri gibi o da İbn Sînâ’nın metafiziği, Gazâlî’nin kelâm eleştirileri ve Sühreverdî’nin *işrâk felsefesi* üzerine kafa yormuştur. Bu birikim, Kam’ın zihninde din ile felsefenin uyumuna dair güçlü bir inanç tesis etmiştir. Örneğin, onun “*felsefede süreklilik*” anlayışını savunduğu ve İslâm düşüncesinin, antik Yunan’dan İslâm filozoflarına intikal eden bir gelişim çizgisini takip ettiğini vurguladığı bilinmektedir (Levend, 1946, s.22-23). Bu tavır, Meşşâî geleneğin akılcı mirasını benimsediğini göstermektedir.

Özetlemek gerekirse, Ömer Ferit Kam'ın felsefî düşüncelerinin temelleri, onun çok yönlü eğitimsel ve kültürel birikimi üzerinde yükselmektedir. Klasik medrese eğitiminden süzülen derin İslâm ilimleri bilgisi ve entelektüel disiplin, Kam'a gelenek ile modernlik arasında diyalog kurma imkânı vermiştir. II. Meşrutiyet'in hareketli entelektüel atmosferi ise Kam'ın fikirlerine dinamizm katarak onu devrinin meseleleriyle yüzleşmeye sevk etmiştir. Batı felsefesine dair yaptığı tercüme ve incelemeler, onun fikrî cesaretini ve entelektüel merakını gösterirken; Doğu-İslam düşünce geleneğine olan bağlılığı, Meşşâilik ve İshrâkîlik gibi ekollerden tasavvufa uzanan geniş bir yelpazede köklerine sadık ama ufku açık bir düşünür portresi çizmektedir. Özellikle tasavvufî görüşler ve vahdet-i vücûd anlayışı, Kam'ın felsefî duruşunun mihenk taşı olmuş; o, Allah'ın birliğini ve evrendeki düzeni merkeze alan manevi bir metafizik geliştirmiştir. Bu metafizik, ona göre, modern dünyanın ruhsal buhranlarına karşı en sağlam sığınaktır.

Sonuçta, Ömer Ferit Kam'ın felsefî düşünce temellerini anlamak, geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte İslam düşüncesinin adaptasyon ve direnç dinamiklerini de kavramak anlamına gelir. Kam'ın şahsında, *gelenegin bilgeliği ile modernitenin eleştirel aklı* başarıyla birleşmiş; böylece ortaya, kendi ifadesiyle “peyderpey değişen varlıklar âlemini açıklayabilmek için sabit bir hakikate inanmak gerekir” düşüncesini hayata geçiren bir fikir adamı çıkmıştır (Kam, 1943, s.11). Bu yönüyle Ömer Ferit Kam, Türk düşünce tarihinde irfânî felsefenin öncü isimlerinden biri olarak hak ettiği yeri almıştır.

3.2. ÖMER FERİT KAM VE METAFİZİK

Ömer Ferit Kam, insan, evren ve Tanrı ilişkisini hem felsefî hem de tasavvufî bir perspektiften değerlendiren özgün bir düşünürdür. Kam'a göre evren, Tanrı'nın mutlak varlığı karşısında izafî ve gölgede kalmış bir varoluş biçimidir. İnsan ise, bu izafî yapının en şerefli unsuru olarak, Tanrı'nın tecellilerinden birini taşır. Dolayısıyla, insanın evrendeki konumu, yalnızca biyolojik veya sosyal bir varlık olmanın ötesinde, ontolojik bir anlam taşır (Kam, 1923, s. 14).

Ferit Kam'ın bu konudaki düşünceleri özellikle *Dinî ve Felsefî Musâhabeler* adlı eserinde açıkça görülür. Kam burada evrenin bir düzen içerisinde yaratıldığını, her şeyin ilâhî bir plana bağlı olduğunu vurgular. Ona göre, “eşyanın hakikatini bilmek, Allah'ı

tanımaya götüren bir yoldur” (Kam, 1923, s. 28). Evren bir kitap gibi okunmalı, varlıkların işaret ettiği anlamlar üzerinden Tanrı’ya ulaşılmalıdır. Bu yaklaşım, hem İbn Sina gibi Meşşâî filozofların hem de İbn Arabî gibi mutasavvıfların izlerini taşır.

Ferit Kam’a göre insan hem maddî hem manevî boyutu olan bir varlıktır. Ruh, Tanrı’dan gelen bir nefha (üfle) olup, insanı diğer varlıklardan ayıran ilâhî özdür (Aydoğdu, 2014, s. 73). Bu nedenle insanın asli gayesi, kendi mahiyetini bilmek ve bu bilgiyle Tanrı’ya yaklaşmaktır. Burada “kendini bilen, Rabbini bilir” anlayışı temel teşkil eder (Yıldız, 2007, s. 164). Kam, bu doğrultuda felsefî bilginin de insanı Tanrı’ya ulaştıracak bir araç olduğunu savunur; çünkü bilgi, varlık düzenini anlamının ve varoluş gayesini kavramanın ön koşuludur (Özkaya, 1997, s. 122).

Evrenin bu düzenli yapısı içinde insanın sorumluluğu büyüktür. Kam, insanın akıl ve irade sahibi olması sebebiyle Tanrı’ya karşı ahlâkî bir yükümlülüğü olduğunu belirtir. Evrenin işleyişiyle uyumlu bir yaşam sürmek hem Tanrı’ya hem de varoluşun özüne saygı göstermek anlamına gelir. Bu bağlamda Kam, insanı sadece bilen ve düşünen değil, aynı zamanda ahlâklî ve erdemli olmaya mecbur bir varlık olarak görür (Kam, 1923, s. 35; Davutoğlu, 1992, s. 231).

Sonuç olarak, Ömer Ferit Kam’ın insan, evren ve Tanrı üçgenindeki yaklaşımı, metafizik bir bütünlük arz eder. Varlıklar arasında kurduğu bu anlamlı bağ, onun hem bir mutasavvıf hem de bir filozof olarak düşünce dünyasını şekillendirmiştir. Onun felsefî anlayışı, İslam düşüncesinin klasik kaynakları ile modern tartışmaları birleştiren önemli bir köprü niteliğindedir.

3.2.1. Varlık Anlayışı

Ömer Ferit Kam’ın varlık ve ontoloji anlayışı, özellikle vahdet-i vücûd kavramı üzerinden şekillenmiş; onun felsefî ilgileri ile tasavvufî düşünceyi mezceden özgün bir yönelim sergilemiştir. Kam’a göre, varlıkların hakikati, yalnızca Allah’a (Hak) aittir; bu anlamda mutlak varlık tektir. Bu görüşüyle Kam, İbn Arabî çizgisinde bir metafizik anlayışı benimsese de onu sadece teorik bir spekülasyon olarak değil, bireysel tecrübe ile idrak edilen bir hakikat düzlemi olarak yorumlamıştır (Şener, 2016, s. 84).

Kam’ın vahdet-i vücûd anlayışını farklı kılan temel unsurlardan biri, onun bu düşüncenin dinî ve tasavvufî kaynaklardan türediği yönündeki vurgusudur. O, vahdet-i vücûdun yalnızca bir felsefî sistem değil, aynı zamanda İslam’ın maneviyat ve irfan

geleneginin özünü teşkil eden bir inanç yapısı olduğunu ileri sürer. Ona göre bu düşünce, kelimcilerin soyut metafizik tartışmalarının çok ötesinde; “hal ilmi” olarak yaşanması ve hissedilmesi gereken bir içsel bilgidir (Özkan, 2021, s. 59).

Bu bağlamda Kam, vahdet-i vücûdu yaşamın içinde içselleştirilmesi gereken bir hakikat olarak görür. Anlamanın teorik bilgiyle değil, “sûretin ötesine geçerek” tecrübeyle mümkün olduğunu ifade eder. Kam’ın “anlamak ancak sûretin perdesini yırtmakla olur” şeklindeki yaklaşımı, varlığın anlamını sezgisel ve irfani bir tefekkürle yorumladığını gösterir (Kam, 2022, s. 9).

Bununla birlikte Kam, vahdet-i vücûd anlayışının yanlış anlaşılmasını önlemek adına, bu düşünceyi panteizmle karıştırmamak gerektiğini özellikle vurgular. Allah’ın dışındaki her şeyin “zâhirde var gibi görünen, ama aslında bir tecellî” olduğunu ifade ederek, varlık birliğini mutlak Hakikate indirger (Şener, 2016, s. 87). Böylece “varlık birdir” prensibini çoklukla değil, hakiki teklik ilkesiyle yorumlar.

Ayrıca Kam, vahdet-i vücûdu, “kâmil insanın ulaşması gereken son nokta” olarak değerlendirir. Ona göre bu düşünce, yalnızca evrenin ontolojik yapısını değil, insanın varlıkla ve Tanrı’yla kurduğu ilişkiyi de belirler. İnsan, bu sistemde Allah’ın tecellisinin bir aynasıdır; bu yüzden kendini tanımak, Hakk’ı tanımaya açılan bir kapıdır (Kam, 2022, s. 11).

Ömer Ferit Kam, varlığı, teorik değil tecrübî bir sistem olarak ele almış, tasavvufî gelenekle irtibatlandırmış, felsefî spekülasyonlardan farklılaştırmış, varlığın birliğini Allah’ın dışında mutlak varlık bulunmadığı fikriyle temellendirmiştir. Bu yönüyle Kam hem İbn Arabî geleneklerini sürdürmüş hem de bu anlayışı modern felsefî tartışmalara entegre ederek, özgün bir varlık felsefesi ortaya koymuştur.

3.2.2. Ruh, Madde ve Ötesine Dair Görüşleri

Ömer Ferit Kam’ın felsefî düşünce dünyasında "ruh", "madde" ve bu ikisinin ötesine dair kavramlar hem metafizik hem de ontolojik bir çerçevede ele alınır. Kam’a göre insanın hakikati yalnızca maddî bedenle değil, onun ötesindeki ruhsal ve ilahî cevherle anlaşılabilir. Bu noktada onun düşüncesi hem İslam felsefesi hem de tasavvufîla örtüşmektedir. Özellikle İbn Sina’nın nefis teorisinden ve tasavvufun irfanî yaklaşımından etkilenen Kam, insanın ruhsal boyutunu varlığın özü olarak değerlendirir.

Kam'ın ruh anlayışı, ruhu ezeli bir cevher ve İlâhî kaynaklı bir hakikat olarak görür. Ona göre ruh, bedenden önce var olan ve ölümle birlikte bedenden ayrılarak varlığını sürdüren bir latif cevherdir. Bu yönüyle onun görüşleri, klasik İslam düşüncesindeki nefis-ruh ayırımına dayanır. Ruhun özünde aşkın ve ilahî bir mahiyet taşıdığını savunur. Bu anlayış, onun insanı sadece biyolojik bir varlık değil, aynı zamanda metafizik bir cevher olarak değerlendirmesine zemin hazırlar (Özcan, 2020, s. 39).

Ferit Kam, maddenin ise sınırlı, geçici ve değişken olduğunu vurgular. Madde, varlığın dışsal görünümünü teşkil eder; ancak hakikat, maddenin arkasındaki aşkın gerçekliktir. Bu bağlamda Kam, İslam filozoflarının sudûr teorisini andıran bir yaklaşım benimser. Yaratılmış âlemdeki her şeyin kaynağı Mutlak Varlık (Allah) olup, ruh da bu Mutlak Varlık'tan sudûr eden aşkın bir cevherdir. Madde ise bu aşkın hakikatin bir tezahürüdür; yani madde varlığını ruhsal kaynaktan alır (Kam, 1943, s. 17-18).

Kam'a göre ruhun üstünlüğü, onun ilim, irade ve kudret gibi sıfatlara sahip olmasıyla ortaya çıkar. Ruh bu sıfatları sayesinde bilgiye ulaşabilir, iyi ve kötüyü ayırt edebilir, ahlaki tercihlerde bulunabilir. Kam'ın düşüncesinde ruh, insanı diğer varlıklardan ayıran temel öğedir. Bu anlamda onun felsefesi hem etik hem de epistemolojik bir zeminde ruhun merkezi konumunu vurgular.

Ruh ve madde ilişkisi ise Kam'da bir çatışma değil, bir tamamlayıcılık içinde ele alınır. Ruhun maddeye tesiri ve madde üzerinden tezahürü, insanın dünyadaki varoluşsal serüveninin bir parçasıdır. Ancak bu ilişki geçicidir; asıl gaye ruhun kemale ermesi ve İlâhî hakikate ulaşmasıdır. Bu bağlamda Kam'ın düşüncesi, tasavvufi “seyr ü sülûk” anlayışıyla da kesişir. İnsan, ruhunu arındırarak Allah'a yöneldiğinde hakikati idrak eder.

Sonuç olarak, Ömer Ferit Kam'ın ruh, madde ve ötesine dair görüşleri, İslam felsefesi, tasavvuf ve metafiziğin kesişim noktasında şekillenmiştir. Onun düşüncesinde ruh, aşkın ve mutlak bir hakikati temsil ederken, madde ise bu hakikatin sınırlı ve geçici bir yansımasıdır. Bu yaklaşım, Kam'ı hem felsefi hem de mistik geleneğin özgün bir temsilcisi kılar.

3.3. BİLGİ VE AHLAK FELSEFESİ

Kam, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli bir fikir adamı ve mutasavvıftır. Felsefi sisteminde bilgi ve ahlak, birbirini tamamlayan iki temel unsurdur. Kam, hem Doğu (İslam) hem Batı düşüncesine vâkıf olarak, hakikate ulaşmada bilgiyi

vazgeçilmez görürken, bilginin doğru kullanılmasının ancak sağlam bir ahlaki temel ile mümkün olduğunu vurgular. Onun düşünce dünyasında marifet (hakikate dair manevi bilgi) en yüce bilgi formudur ve bu, insanın manevi olgunluğuyla doğrudan ilişkilidir. Aynı şekilde ahlak, insanın hem bireysel kemâle ermesini sağlayan hem de toplumsal düzenin temelini oluşturan değerler bütünü olup Kam'ın felsefesinde din ile ayrılmaz bir bütün oluşturur. Bu bağlamda Kam, bilgiyi sadece teorik bir birikim olarak değil, insanı hakikate ve erdeme götüren bir araç olarak; ahlâkı ise bu bilgi birikiminin rehberliğinde insanın faziletli bir yaşam sürmesini sağlayan pratik ilke ve erdemler bütünü olarak konumlandırır.

3.3.1. Bilginin Doğası ve Kaynakları

Ömer Ferit Kam'a göre bilginin gayesi, hakikate ulaşmaya hizmet etmesidir; en yüce hakikat de Allah'ın bilgisine (marifetullah) ermektir. Kam, bilgi kaynakları konusunda İslam düşünce geleneğinden beslenerek akıl, deneyim ve sezgiyi bir arada ele alır. O, aklın ve duyu tecrübesinin değerini kabul etmekle birlikte, bunların metafizik ve manevi hakikatlere erişimde sınırlı olduğunu belirtir. Nitekim *“Akıl, hükmündeki isabeti ispat için birçok şeye muhtaçtır... Mebde ve meâd ile ilgili mühim meselelerde akıllarını iyi kullanamayanlar, hakikate kolay kolay ulaşamazlar”* şeklinde uyararak, özellikle aşkın konularda insan aklının tek başına yanılgılara düşebileceğini vurgular. Bu nedenle Kam, klasik sûfî anlayışla paralel biçimde, kalbî sezgi ve manevi tecrübeyi (vicdânî zevk ve şühûdu) hakikate ulaşmada aklın yanında vazgeçilmez bir bilgi vasıtası sayar. Sûfilerin *“men lem yezûk lem ya'rif” (tatmayan bilmez)* prensibini benimseyen Kam, gerçek bilgiye ulaşmak için insanın bizzat manevi tecrübeyi yaşaması gerektiğini savunur (Kam, 1974, s. 42-43).

Kam'ın bilgi anlayışında akıl ve sezgi birliktedir: Akıl, doğal ve rasyonel bilgi alanında gereklidir; ancak kalbin bilgisi olarak nitelediği sezgi/irfan, özellikle ilahiyat ve metafizik alanda belirleyicidir. Örneğin Kam, Gazzâlî'nin *Kimyâ'-ı Sa'âdet*'inden alıntıyla, *“hakikatlerin hakikati olan Allah'ın varlığı sezgi, yani kalb ile bilinir”* düsturunu eserinde zikreder (Gazzâlî'den aktaran Kam, 1913, s.93). Bu yaklaşımıyla Kam, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi salt akli ön planda tutan İslam filozoflarından ziyade, İmam Gazzâlî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi, kalbî tecrübeyi önemseyen gelenekle yakın durur. Nitekim o, felsefî yöntemle sûfî yöntemi kıyaslayarak aradaki derin farkı vurgular: *“Felsefe*

sistemi... fikir ve nazar yoluyla en zor sorulara cevap aramaktadır. Bunun yanında mutasavvıflar ise nefsi tezkiye, kalbi tasfiye sonucunda zuhûr eden doğru bilgiyi rehber kabul ederek tevhîd-i hakikî mertebesine ulaşıyorlar. Onların söyledikleri vicdânî zevkten çıkmış olup hakiki bilgiye dayanır ve hallerine tam uyumludur” (Bolay, 2001, s.272).

Görüldüğü üzere Kam, sûfî marifet yolunu hakikate erişmede en emin yol olarak görür ve bilginin amacını da bu hakikate, özellikle de Allah’ın birliğine ve eşyanın hakikatine dair doğru bilgiye ulaşmak şeklinde tanımlar. Bu düşüncesini somutlaştırmak için Kam’ın kendi eserlerinden çarpıcı bir örnek verilebilir: O, nazari (kavramsal) bilgi ile yaşantıya dayalı bilgi arasındaki farkı anlatmak üzere *“bir bardak tatlı su ile bir bardak tuzlu deniz suyunu yan yana görenlerin aralarındaki farkı anlayamayacağını, ancak içildiğinde bu farkın ortaya çıkacağını”* söyler ve Kur’an’dan *“birinin suyu tatlı ve susuzluğu giderici, öbürününkisi tuzlu ve acıdır”* (el-Furkân 25/53) mealindeki ayeti hatırlatır (Kam, 1913, s.63). Bu temsil, Kam’ın bilgi teorisinde yaşantı ve tecrübenin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Bilginin gayesi Kam’da teorik merakın ötesinde hakikate ve marifetullahı erişmek olduğundan, bilgi ile ahlak arasında da kopmaz bir bağ vardır. Kam, bilgiyi kuru bir entelektüel birikim olarak değil, insanın manevi kemâline hizmet eden bir irfan olarak değerlendirir. Onun ifadesiyle felsefe ve bilim insanlığın tecrübî birikimini inceler, ancak *“insanda zaman ve mekâna tâbi olmayan inançlar”* bulunduğundan bunları anlamak için akıl kadar iman ve sezgi boyutunu da hesaba katmak gerekir (Kam, 1924, s.25).

Sonuç itibarıyla Kam’ın epistemolojisi, akıl ile kalbin işbirliğine dayanır. İnsan, aklını kullanarak fen ve felsefe alanında ilerlemeli; fakat aşkın hakikatler söz konusu olduğunda kalbin nuruna, peygamberlerin öğretilerine ve tasavvuf tecrübesine başvurmalıdır. Kam, İslam filozofları ile sûfî düşünürler arasında köprü kurarak, bilginin doğasını hem rasyonel hem de manevi boyutuyla temellendirir.

3.3.2. Ahlaki Değerler ve Erdem Anlayışı

Ferit Kam’ın ahlak felsefesi, İslam ahlak teorisi ile klasik felsefî ahlak birikiminin sentezi niteliğindedir. O, ahlakın temelini dinde bulur ve fazilet kavramını dinî değerlerle ilişkilendirir. Bolay’ın tespitiyle *“iyimserliğe dayanan bir ahlâk anlayışına sahip olan Ferit Kam’a göre faziletler gücünü dinin esaslarından alır; şu hâlde ahlâkın ilk öğreticileri peygamberlerdir”*. Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi Kam, ahlâkî değerlerin

kaynağını vahiyde ve peygamberlerin örnekliğinde görür. Nitekim tarihte ortaya çıkan çeşitli felsefi ahlak görüşlerinin de bir peygamberin zuhurundan veya etkisinden bağımsız gelişmediğine dikkat çeker (Bolay, 2001, s.273). Erdem (fazilet) kavramını Kam, insanın iyiyi gerçekleştirme iradesiyle tanımlar. Kendi notlarından birinde, “*ruhta sevgi kaynağı olan duygu, bilme arzusu ve muktedir olma arzusu*” şeklinde sıraladığı üç temel meyil ve bunlara tekabül eden his, akıl ve faaliyet olmak üzere üç meleke bulunduğunu belirtir; “*insanın iyiliği, bu meyil ve melekelerini düzenli biçimde geliştirmesindedir. İyiliği gerçekleştirmek için onu istemek gerekir ki fazilet de budur*” diye ekler (Kam, 1923, s.9). Bu tanım, Kam’ın erdem anlayışında irade ve niyetin merkezi rol oynadığını gösterir: Kişi iyiliği gerçekten arzuluyorsa erdem sahibidir ve bu istek, doğru eylem ve alışkanlıklarla pekiştiğinde ahlaki olgunluk doğar.

Kam’ın ahlak anlayışı, *İslam ahlak geleneğindeki* nefis terbiyesi ve faziletli orta yol fikriyle uyumludur. O, tasavvufu “*derûnî bir hâl, yaşanan bir edep ve nefis terbiyesi*” olarak tanımlayarak ahlaki olgunlaşmanın manevi disiplinle gerçekleşeceğini dile getirir. Bireyde ahlaki olgunluk, Kam’a göre, öncelikle insan tabiatının doğru eğitilmesiyle inşa edilir. İnsan doğasında var olan duygu, düşünce ve irade boyutlarının ölçülü ve uyumlu gelişimi, klasik İslam ahlakçılarının (Farabi, İbn Miskeveyh, Gazâlî vb.) da vurguladığı üzere, erdemlerin oluşum şartıdır. Kam da bu yaklaşımı benimseyerek, sevgi-duygu yönünün şefkat ve merhametle, bilme arzusunun hikmet ve marifetle, kudret arzusunun ise adalet ve cesaret gibi erdemlerle terbiye edilmesini esas alır. Sonuçta ahlaki olgunluk, insanın fitratındaki bu yönleri dengeleyip onları faziletler halinde ortaya çıkarmasıyla kazanılır. Kam, “*ahlâkın zaman ve mekân içinde değişmesinin sebebinin insan tabiatında*” arar; ahlak kuralları toplumdan topluma farklılık gösterse de bunların özünde insanın değişmez birtakım manevi ihtiyaçlarının yorumlanması yatar (Kam, 1914, s.17). Bu bakış açısı, onun ahlakta görecelik yerine, insan doğasına ve dine dayalı evrensel bir temel gördüğünü ima eder.

Özetle, Ömer Ferit Kam’ın ahlak felsefesi, İslam’ın dinî-ahlakî değerlerini temel alan ve insan fitratına duyduğu güvenle iyimser bir karakter taşır. Erdem, onun düşüncesinde, insanın hakikate uygun yaşaması ve iyiliği iradi olarak tercih etmesi demektir. Bu tercih gücünü besleyen en önemli kaynak ise ilahî öğretilerdir. Kam’ın hem eserlerinde hem de hayatında gözlemlediğimiz üzere, bilgi ve ahlak iç içe geçmiştir: Bilgi, hakikate ulaşmak ve insanı yüceltmek için vardır; ahlak ise bu bilgiyi hayata geçiren

erdemler manzumesidir. Son tahlilde, Kam'ın bilgi ve ahlak anlayışı, İslam düşüncesinin kadim prensiplerini modern dünyanın sorularına cevap verecek şekilde yorumlayan, akıl ile kalbi, ilim ile irfanı buluşturan tutarlı bir sistem sunmaktadır.

3.4. FELSEFE VE DİN ARASINDAKİ İLİŞKİYE YAKLAŞIMI

Kam, felsefe ve dinin özünde çatışmak zorunda olmadığını, bilâkis doğru anlaşıldıklarında birbirlerini tamamladıklarını vurgular. Nitekim Kam'a göre felsefe, toplumun ortak vicdanında yer etmiş inançları geçersiz ilan etme yetkisine sahip değildir; ancak onların kaynağını ve yayılış sebeplerini araştırıp yorumlayabilir. Bu yaklaşım, dinî hakikatlerin akıl süzgecinden geçirilerek anlaşılabilceği, fakat aklın da vahyin çizdiği sınırları gözetmesi gerektiği fikrine dayanır. Kam, eserlerinde felsefeyi dine rakip değil, onu destekleyen bir araç konumunda değerlendirmiş ve akıl-vahiy uyumunu vurgulayarak her iki bilgi kaynağının da hakikate ulaşmada kendi rollerinin olduğunu savunmuştur.

3.4.1. Felsefenin Din ile Uyumu

Ferit Kam, felsefeyi din karşısında bağımsız veya rakip bir otorite olarak görmez; tam tersine, dini destekleyici ve açıklayıcı bir rolü olduğunu belirtir. Ona göre beşeriyetin ortaya koyduğu tüm ilmî ve fikrî birikim özünde ilahî kaynaklara dayanmaktadır. Nitekim Kam, “âsâr-ı beşeriyenin kâffesi... menşe itibarıyla kütüb-i münezzele-i semaviyyenin malı olmaktan çıkmazlar” diyerek bütün beşerî irfan hazinesinin aslında semavî vahyin eseri olduğunu ifade eder. Bu bakış açısıyla felsefe, dinin hakikatlerini aklî bir zeminde açıklama ve teyit etme işlevi görür. Kam'ın *Dinî ve Felsefî Musahabeler* adlı eserindeki diyaloglar, İslam dininin temel inanç konularını akıl (felsefe) ve nakil (vahiy) ışığında izah etme amacını taşır. Örneğin, dindışı ahlak teorilerini eleştirirken Kam, dinin ahlakın temel kaynağı olduğunu vurgular. “Zira dinsiz bir ahlâk, kuralları ne kadar sağlam olursa olsun, köksüz bir ağaç gibi feyiz ve hakikatten mahrumdur” diyerek ahlâkın dine dayanmadan hayat bulamayacağını söyler (Yılmaz, 2017, s. 256).

Kam, ahlâk ve faziletin de ancak din sayesinde toplumda yerleşebileceğini düşünür. İnsanı erdemli kılan ilkelerin tarih boyunca dinin telkin ettiği esaslardan doğduğunu ifade ederek şöyle yazar: “İnsanlar maddî, manevî neye mâlik iseler bunların kâffesi telkîn-i dinî eseri olan esasların asırdan ba'de asra tevsiiinden başka bir şey değildir. Binaenaleyh din elden giderse insanlarda fazîlet namına bir şey kalmaz.”.

Görüldüğü üzere Kam, bütün maddî ve manevî ilerlemelerin temelinde vahyin sağladığı ilkelerin yattığını belirtmektedir. Bu nedenle felsefe, dine alternatif bir hakikat arayışı değil; bilakis dinin içerdiği hakikatleri destekleyen, onları aklın yöntemiyle açıklayan bir disiplin olmalıdır. Nitekim Kam, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk* tercümesinin mukaddimesinde de ahlak prensiplerinin dinî temeline dikkat çeker ve dine dayanmayan ahlak sistemlerinin sağlam bir temelini olamayacağını vurgular (Yılmaz, 2017, s. 256). Spencer gibi evrimci düşünürlerin ahlakı dinden bağımsız açıklama çabalarını eleştiren Kam, ahlak kurallarının tarihsel süreçte dine dayalı olarak geliştiğini belirtir. Kısacası, Ferit Kam’a göre felsefe ve bilim, doğru kullanıldığında, dinin hakikatlerine ulaşmada insana yardımcı olur ve din ile çatışmak yerine onu teyit eden bir rol üstlenir.

3.4.2. Akıl ve Vahyin Birlikteliği

Ömer Ferit Kam, akıl (insanî muhakeme) ile vahyi (ilahi bilgi ve rehberlik) uzlaştırırken her birinin sınırlarını net şekilde belirler. Ona göre akıl, insan için en büyük nimetlerden biridir ve dünya ile ilgili pek çok bilgi akıl ve duyular yoluyla elde edilebilir. Nitekim Kam, âleme ait birçok bilginin akıl ve duyular sayesinde kazanılabileceğini kabul eder; bu yönüyle akla verilen değeri teslim eder. Ancak aklın sınırları, özellikle metafizik ve dini konularda belirginleşir. Kam, metafizik alanlarda aklın tek başına yeterli bir rehber olamayacağını vurgular ve hakikat arayışında son sözün vahyin ışıyla arınmış kalbe ait olduğunu dile getirir. O, “dine ait bütün mebâhiste cedelliyâtı (mantık tartışmalarını) istihkâr et; kalbe bak, akla itibar etme, çünkü aklın şiarı inkârdır” sözleriyle kalbin (imanın) rehberliğinin önemini şiirsel bir dille ifade etmiştir. Bu dizelerde “kafa inkâr eder, gönül ikrâr” diyerek aklın kuru mantık yoluyla inkarcılığa sapabileceğini, buna karşın gönül (kalp/vicdan) yolunun iman ve tasdiğe ulaştırdığını belirtir (Yılmaz, 2017, s. 259).

Bununla birlikte Kam, tasavvufî tecrübenin (kalbî keşfin) önemini vurgularken bile aklın tamamen göz ardı edilmesine karşıdır. *Vahdet-i Vücûd* adlı eserinde, sadece akıl yürütmeyi rehber kabul eden düşünürlerle sadece sezgisel mistik tecrübeye önem verenleri ayrı uçlar olarak eleştirir. Sırf akla güvenip vahyin nurundan uzak kalanların hakikate erişemeyeceğini söylediği gibi, yalnızca sübjektif vicdanî duygularla gerçeği arayanları da zihnî bir hata içinde görmekte ve zaman zaman hakikat ile hayal arasında bocalayabilecekleri konusunda uyarmaktadır. Kam’a göre, mistisizm adı altında akli

tamamen devre dışı bırakmak, insanı kendi kabiliyet sınırlarının ötesine yükselme sevdasıyla aslında alçaltır; zira insan, en önemli melekesi olan aklı kullanmazsa diğer yeteneklerini de hakkıyla geliştiremez (Çaylı, 2019, s. 261). Bu nedenle gerçek bir irfan yolu, ne bütünüyle aklı inkâr eden kuru bir mistisizm ne de vahyi reddeden katı bir rasyonalizm olmalıdır. Ferit Kam, sûfîlerin vasıtasız sezgiyle elde ettiği marifetin en üstün bilgi olduğunu kabul etmekle beraber, bu mertebeye gelinceye kadar aklın tüm imkânlarının son sınırına kadar zorlanması gerektiğini belirtir. Yani akıl vahyin sınırlarına yaklaşımcı bir araç, vahiy ise aklın ötesindeki hakikatleri insana bildiren nihai kılavuzdur.

Sonuç olarak Ferit Kam, bilgi edinmede akıl ve vahyin birlikteliğini savunur. İnsanın dünya ve toplum işlerinde aklı selim ile hareket etmesini, ancak ilahî hakikatleri kavramada vahyin nurundan istifade etmesini öğütler. O, aklı vahye tabi kılmak suretiyle felsefe ile din arasında uyumlu bir ilişki tesis edilebileceğini düşünür. Kam'ın yaklaşımı, İslam düşüncesindeki “*akl-ı selim + nakl-i sahih*” dengesiyle örtüşür: Akıl, Allah'ın insana verdiği bir nimet olarak kullanılır; fakat vahyin kılavuzluğu olmaksızın akıl tek başına mutlak doğruya ulaşamaz. Bu anlayışla Ferit Kam, kendi eserlerinde felsefî fikirler ile dinî öğretileri meczetmiş ve bunları çatışma değil, bir bütünün parçaları olarak görmüştür.

SONUÇ

Ömer Ferit Kam'ın din anlayışının temel ilkeleri incelendiğinde, akıl ile nakil arasındaki dengeyi gözetten bir yaklaşım benimsediği görülür. Ona göre akıl, inanç konularında vazgeçilmez bir rehber olsa da tek başına mutlak hakikate ulaşmada yetersiz kalır; nakl-i şerif (vahiy ve gelenek) ise akıl ile uyum içinde yorumlanmalıdır. Ferit Kam, inanç alanında aklı bütünüyle devre dışı bırakmadan, akliselimin verilerini dinî nasların doğru anlaşılması için bir araç olarak kullanır. Hatta bir sohbetinde dile getirilen “aklın daima imanda ilk temel olduğu, akıl evvel, nakil onunla mütenasip bulunduğu” yönündeki fikir, onun metinleri akıl ışığında te’vil etme prensibini ortaya koyar. Bununla birlikte, metafizik ve gaybî hakikatler söz konusu olduğunda aklın sınırlılığını vurgulayarak kalbin ve vicdanın rehberliğini ön plana çıkarır. Nitekim Ferit Kam, iman hakikatlerine ulaşmada kalbî tecrübeyi aklî bilgidен üstün tutan sūfî geleneğe yakındır. O, akıl-nakil dengesinde vahyin ışığını ve kalp sezgisini nihai ölçüt sayar. Bu dengeci tavır sayesinde Kam ne salt akılcılığa ne de katı gelenekçiliğe sapmadan İslâm inancını çağın idrakine sunmayı başarmıştır.

Ömer Ferit Kam'ın inanç ve ibadet hürriyeti konusundaki tutumu da dikkat çekicidir. II. Meşrutiyet'in getirdiği görece özgürlük ortamında Kam, dinî inanç ve ibadetlerin baskı ve zorlamadan azade olması gerektiğini savunmuştur. Ona göre gerçek iman, ancak hür bir vicdanın ürünü olabilir; bu sebeple bireylerin inanma veya inanmama tercihlerine müdahale edilmemelidir. Farklı din ve mezheplerin bir arada yaşadığı Osmanlı toplumunda dinî çeşitliliğe karşı müsamahakâr bir yaklaşım benimseyen Kam, ötekini anlama ve diyalog vurgusu yapar. Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd dergilerindeki yazılarında farklı mezhep ve din mensuplarının inançlarına saygı gösterilmesini ve din hürriyetinin korunmasını dile getirdiği bilinmektedir. Ona göre toplumdaki dinî çoğulculuk, bir tehdit değil bilakis ahlâk ve erdem yarışında bir imkân olarak görülmelidir. Bu anlayış, Kam'ın İslâm'ın hoşgörü ve adalet prensiplerini modern vatandaşlık fikriyle telif etme çabasının göstergesidir. Neticede Ferit Kam, din işlerinin bireyin vicdanına ait olduğunu ve kamusal barışın şartının, herkesin inancını serbestçe yaşayabilmesi olduğunu savunarak döneminin ilim ve siyaset çevrelerine önemli bir mesaj vermiştir.

Kam'ın dinin birey ve toplum üzerindeki rolüne dair düşünceleri, dinî-manevî değerlerin hem ferdî ahlâk hem içtimâî düzen için taşıyıcı bir sütun olduğu yönündedir. Onun yaklaşımında din, ferdin iç dünyasında ahlâkî olgunlaşmayı sağlayan, toplumsal hayatta ise birleştirici ve terbiye edici bir güçtür. Ferit Kam, fazilet kavramını temellendirirken ahlâkın dayanağını dinde bulur; zira ona göre erdemin kaynağı ilahî ilkeler ve peygamberlerin öğretileridir. “Ahlâkın ilk öğreticileri peygamberlerdir” diyen Kam, tarihte filozofların ileri sürdüğü etik fikirlerin bile peygamberlerin tesirinden doğrudan veya dolaylı olarak beslendiğini söyler. Toplumda dinin ortadan kalkması halinde “insanlarda fazilet namına bir şey kalmayacağını” ifade eden düşünür, medeniyetin manevî temellerinin din tarafından atıldığını ileri sürer. Bu bakış açısıyla Kam, modernleşme sürecinde yaşanan değer erozyonuna karşı dinin yeniden ihyâ edilmesi gerektiğini vurgular. Özellikle materyalizmin ve pozitivizmin hâkim olduğu fikir ortamında, insanlığı yalnız maddî ilerleme peşinde koşmanın ahlâkî buhranlara sürükleyeceğini belirtir. Dolayısıyla onun düşüncesinde din, bireysel kimliğin inşasında ve toplumsal bütünlüğün muhafazasında vazgeçilmez bir unsurdur.

Kam, Osmanlı-Türk modernleşmesinin hararetli tartışmalarına şahitlik ederken din ile gelenek arasındaki ilişkiyi de yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Modernleşme sürecinde dinî ve geleneksel değerlerin konumu üzerine Kam'ın tavrı, seleflerine göre daha uzlaştırmacı ve bütünleyicidir. Ona göre gelenek (örf ve İslâm medeniyet mirası), çağdaşlaşmanın önünde bir engel değil, bilakis sağlıklı bir modernleşme için gerekli olan ruhsal ve kültürel sürekliliğin kaynağıdır. Kam, milli ve manevi kimliğin korunmasını, Batı'nın ilmî-teknik yeniliklerinin alınmasıyla çelişki içinde görmez. Tam tersine, bir milletin kendi köklerine dayanarak terakki edebileceğini düşünür. Milletlerin şahsiyetinin tarihî mirastan doğduğunu vurgulayarak, kendi öz değerlerini terk edip tamamen Batı'ya öykünen bir modernleşme modelini reddeder.

Ferit Kam, milli kimliği muhafaza ederek ilerlemeyi mümkün ve gerekli sayar; bu nedenle İslâm toplumlarının “başkalarını taklit eden değil, kendi özgün kimliğiyle başkalarına örnek olan” bir gelişme çizgisi yakalaması gerektiğini ifade eder. Bu yaklaşım, Türk muhafazakârlığının modernleşme algısına uygun düşmekte olup Kam'ı, maneviyatçı-muhafazakâr fikir ekolünün özgün bir temsilcisi haline getirmiştir. Modernleşmenin getirdiği materyalist ve seküler eğilimlere karşı, dinî geleneğin

rehberliğinde aklîselim ve ilimî harmanlayan Kam, böylece toplumsal değişim ile tarihsel sürekliliği meczetmenin mümkün olduğunu düşünce mirasıyla ortaya koymuştur.

Ferit Kam'ın felsefî düşüncesi, klasik İslâm düşüncesinin birikimi ile modern felsefenin meselelerini buluşturan zengin bir içerik barındırır. Metafizik ve ontoloji alanında Kam, varlık problemine dair geliştirdiği görüşlerle dikkat çeker. O, varlığı *mutlak* ve *mukayyed* (sonsuz ve sonlu) şeklinde iki kategoriye ayırarak inceler; ancak bu ikiliğin zıtlığını, her iki varlık mertebesinin de Allah'ın zâtına dayandığı teziyle aşmaya çalışır. Kam'a göre Allah, bütün varlıkların temelidir ve sınırlı âlemde gözlemlenen değişken varlıklar, ancak mutlak bir zâtın varlığıyla açıklanabilir. Bu görüş, onun panteizm ile düalizmi aynı anda eleştirip, İslâm'ın tevhid inancını felsefî düzlemde yeniden temellendirme çabasını yansıtır. Nitekim Celal Nuri gibi dönemin pozitivist-materyalist fikir adamlarına karşı kaleme aldığı yazılarda da Kam, metafiziği inkâr eden yaklaşımları reddeder; kâinattaki gizli düzen, vahdet ve ahengin ancak ilahî bir iradeyle açıklanabileceğini savunur. Bilgi felsefesi (epistemoloji) bağlamında ise Ferit Kam, insan aklının sınırlarını saptamaya özel önem verir. Marifetullah konusunda sırf aklî ve deneysel bilginin ötesine geçmek gerektiğini vurgular; sezgisel ve kalbî bilgi yollarına da kapı aralar. O, sûfilerin zevk ve şühûd yoluyla elde ettiği irfanı, hakikate erişmede aklın ötesine geçen meşru bir bilgi vasıtası sayar. Özellikle Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî gibi eserleri derinlemesine incelemiş olması, onun tasavvufî tecrübeye verdiği önemin göstergesidir. Kam, felsefe ile tasavvufun bilgi edinme yöntemlerindeki farkı açıkça dile getirir: Felsefe aklın ve nazarî düşüncenin rehberliğinde hakikate ulaşmaya çalışırken, İslâm tasavvufu nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesiyle elde edilen manevî keşfe dayalı bilgiyi esas alır. Onun ifadesiyle “akıl, mutlak hakikati tam kuşatamaz; hakikat yolunda son hükmü kalb verir” düşüncesi, felsefe-din ilişkisine yaklaşımını özetler niteliktedir.

Ferit Kam'ın ahlâk felsefesine dair görüşleri de felsefe-din dengesinin bir yansımasıdır. İlm-i Ahlâk alanında yazdığı eserinde ve çeşitli makalelerinde ahlâkın özünde iyimser (mütefâil) bir yaklaşım benimsendiğini, bunun da dinî imanla beslenmesi gerektiğini belirtir. Ona göre insanın ahlâkî gelişimi, fitratındaki üç temel meyilin (duygu –sevgi meyli–, akıl –bilme arzusu–, irade –kudret arzusu–) dengeli biçimde terbiye edilmesiyle mümkündür. Bu meyilleri insan tabiatına yerleştiren ise Yaratıcı'dır; dolayısıyla ahlâk kanunları ilahî iradenin izlerini taşır. Kam, irade hürriyeti konusunda da Cebriyye ve Determinizm gibi uç görüşleri reddederek orta yolu savunur: İnsanı

bütünüyle özgür iradesiz bir nesne sayan deterministlerle, insan fiillerini tamamen yazgıya bağlayan fatalist düşüncenin İslâm tarafından kabul görmediğini, insanın cüz'î iradesi sayesinde sorumlu bir varlık olduğunu dile getirir. Bu yaklaşım, Kur'an ve Sünnet'in dengeli kader anlayışına uygundur ve Kam, insandaki hürriyeti de fitratın zaruri bir parçası olarak tanımlar. Görülüyor ki Ferit Kam, bilgi teorisinden ahlâka kadar felsefenin temel disiplinlerini ele alırken daima dinî referanslarla uyumlu bir perspektif geliştirmiştir.

Kam'ın dinî ve felsefî düşüncesi mezceden dengeli yaklaşımı, kendi döneminde olduğu kadar günümüzde de dikkat çekici ve özgün bir sentez olarak değerlendirilebilir. O, tasavvufî gelenek ile aklî tefekkür arasında kurduğu denge sayesinde, İslâm düşüncesinde sıkça görülen uç kutuplaşmalardan kaçınmayı başarmıştır. Kam, bir yandan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Şems-i Tebrizî gibi sûfilerin mistik tecrübelerini önemserken, diğer yandan İmam Gazâlî'den modern Batı filozoflarına dek geniş bir yelpazedeki fikir adamlarını okuyup tartışmıştır. Bu sayede dinî düşünce ile felsefî düşünce arasında özgün bir muvazene kurmuştur. Onun özgünlüğü, felsefeyi “mâşerî vicdanda yerleşmiş imanları bâtil ilan edebilecek bir otorite saymamasındadır. Ferit Kam'a göre felsefe, toplumu ayakta tutan iman esaslarını yok saymak yerine, onların kaynağını ve anlamını açıklamalıdır. Bu bakış açısı, din ile felsefenin çatışma içerisinde değil birbirini tamamlayıcı iki alan olduğunu öne sürmesi bakımından mühimdir. Tasavvufun derûnî hakikatlerini aklın kavramsal diliyle anlatabilmesi, Kam'ın düşüncesinin en önemli başarısı sayılabilir. Kendi ifadesiyle, İslâm tasavvufunu “vicdanî hislere uyma yolu” şeklinde basite indirgeyen Batılı yorumlara itiraz etmiş, yerine tasavvufun binlerce ledünnî gerçeğin ifadesi olan irfan boyutunu vurgulamıştır. Bu da gösteriyor ki Ferit Kam, dinî tecrübeyi entelektüel bir söylemle buluşturmuş hem kalbin nurunu hem aklın ışığını rehber edinerek özgün bir düşünce mirası bırakmıştır.

Ömer Ferit Kam'ın düşünce mirası, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan kırılma döneminde İslâm'ın özünü muhafaza ederek yenilenmeye yönelik bir model ortaya koymaktadır. Kam, yaşadığı dönemin sorunlarına ne salt Batıcı ne de katıksız gelenekçi bir çizgide cevap vermiş; bunun yerine İslâm inanç ve değerlerini aklın süzgecinden geçirerek ve manevi tecrübeyle zenginleştirerek çözüm önerileri sunmuştur. Onun ilahiyat, felsefe ve edebiyat sahaslarında kaleme aldığı eserler, devrinin aydınları ve sonraki nesiller üzerinde derin izler bırakmıştır. Özellikle *Vahdet-i Vücûd, Dinî Felsefi*

Musâhabeler gibi eserleriyle geniş kitlelere ulaşarak din ile felsefe arasında diyalog kurabilmiştir.

Ferit Kam'ın bilgi ve hikmete dayalı tasavvuf yorumunun, günümüz dünyasında da maddeci ve maneviyatçı bakış açılarını uzlaştırma potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Onun mirası, modernleşme karşısında dinin konumunu tartışan çağdaş akademik çalışmalara rehberlik edecek önemdedir. Zira Kam'ın fikirleri, bir yandan gelenekten kopmadan modern düşünceyle iletişim kurmanın mümkün olduğunu, diğer yandan dinî değerlerin birey ve toplum için vazgeçilmez olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu tez kapsamında ulaşılan genel sonuç, Ömer Ferit Kam'ın entelektüel mirasının, Türk düşünce tarihinde maneviyatçı ve idealist akımın zirve isimlerinden biri olarak bugün de önemini koruduğudur.

KAYNAKÇA

- Ardıç, N. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilafet Tartışmaları: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15(29): 301-328.
- Arslanbenzer, H. (2020, 8 Mayıs). "Ömer Ferit Kam: Defending unity of existence against materialism". Daily Sabah. (Erişim: 14 Haziran 2025) <https://www.dailysabah.com/arts/portrait/omer-ferit-kam-defending-unity-of-existence-against-materialism>.
- Aydoğdu, M. (2014). *Ömer Ferit Kam'ın Dini Düşüncesi*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aytaç, K. (1984). *Gazi M. Kemal Atatürk Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bekiryazıcı, E. (2021b). Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19): 247-276.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bolay, S. H. (1988). *Ferit Kam*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bolay, S. H. (2001). Ferit Kam, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 271-273.
- Bulut, D. (2019). *Ferit Kam'da Varlık ve Tanrı*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Bulut, R. (2022). İslamcı aydın Ömer Ferit Kam'ın batılılaşma anlayışı. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 5(2): 443-457.
- Çaylı, Z. (2019). Ferit Kam'ın Panteizm Eleştirisi Bağlamında Vahdet-i Vücûd Anlayışı, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(10): 241-272.
- Çevik, M. (2004). *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Düşüncesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Davison, R. (2013). *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*. Princeton University Press.
- Davutoğlu, A. (1992). *İslam'da Fert ve Devlet*. İstanbul: İFAV.

- Değirmençay, V. (2006). Ömer Ferit Kam'ın Farsça Şiirleri ve Türkçe Çevirisi, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (29): 171-181.
- Demirci, M. (2010). *Osmanlı'da Eğitim ve Ahlak Felsefesi: Seçkin Düşünürlerin Görüşleri*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Deringil, S. (1993). *The well-protected domains: Ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. I.B. Tauris.
- Erdaş, A. H. (2014). "İslam'da İnsan İradesi ve Kader". *İrfan Mektebi*, (105).
- Fikriyat, (2025). Erişim: <https://www.fikriyat.com/galeri/biyografi/omer-ferid-kam/9>.
- Gazâlî (1969). *Kimyâ-ı Saadet I* (Haz. A. F. Meyan). İstanbul: Cağaloğlu Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2001). *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford University Press.
- Hanioğlu, M. Ş. (2004). Meşrutiyet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 388-393.
- Hanioğlu, M. Ş. (2011). *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton University Press.
- Hanioğlu, M. Ş. (2020). *The Young Turks in Opposition*. Oxford University Press.
- İz, M. (1964). Müderris Ömer Ferit Kam. *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, (2). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İz, M. (1975). *Yılların İzi*. İstanbul: Edebiyat Yayınları.
- Kam, Ö. F. (1923). *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk* (E. Boirac'tan tercüme, dipnotlu yay.). Ankara: Matbaa-i Amire.
- Kam, Ö. F. (1930). *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*. Ankara.
- Kam, Ö. F. (1943). *Felsefe Dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Kam, Ö. F. (2000). *Avrupa Mektupları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kam, Ö. F. (2003b). *Vahdet-i Vücûd* (haz. E. Cebecioğlu). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kam, Ö. F. (2021a). *Dinî Felsefî Sohbetler* (haz. S. Hayri Bolay). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Kara, İ. (1994). *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1: Hilafet ve Meşrutiyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2009). “İslam düşüncesinde paradigma değişimi: Hem Batılılaşım hem de Müslüman kalalım”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (Ed. M. Güzeltekingil & T. Bora), İstanbul: İletişim, 234-264.
- Kara, İ. (2011). *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi (1-2)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman, H. (2003). *İslam’ın Işığında Günümüz Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karpat, K. (2006). *Osmanlı Modernleşmesi ve Ulusçuluk*. çev. Özdemir, F. D. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kayacan, H. (2006). “Ömer Ferit Kam’ın Farsça Şiirleri ve Türkçe Çevirisi”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (29): 169-181.
- Kayalı, H. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. University of California Press.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (15): 170-189.
- Korkmaz, İ. (2018). *Ömer Ferit Kam’ın Hayatı, Eserleri ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Kölge, H. (2022). *Türk Muhafazakârlığının Modernleşme Algısı İçinde Bir Bilge: Ömer Ferit Kam (1864-1944)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Küçük, M. (2013). “Osmanlı Modernleşmesinde Din ve Toplum İlişkisi.” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımları*, (17): 139–154.
- Levend, A. S. (1946), *Profesör Ferit Kam: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Lewis, B. (2007). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (çev. Metin Kırıatlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (2000). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (2000). *Türk modernleşmesi*: İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özalp, M. (2000). *Ömer Ferit Kam: Hayatı, Eserleri ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özcan, M. (2020). *Ömer Ferit Kam'ın Dini Düşüncesi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özkaya, Y. (1997). *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Aydınlarının Düşünce Yapısı ve Felsefe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özsoy, İ. (2001). “Ferit Kam'ın Eğitim ve Din Anlayışı.” *İslami Araştırmalar*, 14(2): 92–102.
- Shaw, S. (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge University Press.
- Somel, A. (2001). *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şener, M. (2016). *Ömer Ferit Kam'ın Dini ve Felsefi Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Toprak, B. (2005). *Modernleşme ve Din: Türkiye'de Din, Devlet ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uludağ, S. (1991). *Çağdaş Türk Düşüncesinde İbn Arabî*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Uludağ, S. (2009). Ferit Kam ve Vahdet-i Vücûd Adlı Eseri. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 10(23): 25-35.
- Yavuzylmaz, Y. (11 Kasım 2022). *Tanzimat dönemi düşünce hayatı*. Hertaraf. <https://www.hertaraf.com/koseyazisi-yusuf-yavuzylmaz-tanzimat-donemi-dusunce-hayati>.
- Yıldırım, A. (2020). *Mehmet Akif Ersoy: Tanrı, İnsan ve Eylem*. İstanbul: KDY Yayınları.
- Yıldız, A. (2007). “II. Meşrutiyet Döneminde Düşünce Hayatı”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (2): 150-170.
- Yıldız, İ. (2020). İbn Arabî'nin Etkilediği Filozoflar. Erişim: <https://muhder.org/ibni-arabinin-etkiledigi-filozoflar>. Erişim: 20.04.2025.

- Yıldız, M. C. (1999). “Osmanlı'nın son dönemindeki üç düşünce akımının sosyolojik analizi: batılılaşma, islamcılık ve milliyetçilik”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4): 279-301.
- Yılmaz, N. M (2017). “Ömer Ferit Kam ve Ahlâk Anlayışı”. *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlâk Anlayışları*, Tartışmalı İlmi Toplantı Bildiri Metinleri: 233-265.
- Zürcher, E. J. (2020). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (çev. Gönen Y.). İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

